

प्रकाशकाची सूचना

ज्ञानेश्वरीचा हा पाठ व ही प्रत छापण्याचा मुख्य उद्देश भाषाशास्त्रीय आहे. शक ११२८ तील भास्कराचार्यांच्या नातवाचा पाठण येथील शिलालेख किंवा शक ११९५ तील पदरपूर येथील चौन्याशीचा शिलालेख, यांत जी मराठी भाषा आहे ती च मराठी भाषा ज्ञानेश्वरीची असली पाहिजे. इतर असल्यास खोटी.

अशी नम्र उमेद आहे की, प्रस्तुत व्याकरण ज्ञानेश्वरीचा व्याकरणशुद्ध अर्थ करण्याचें एक साधन होईल. कित्येक लोक सध्यां जो अर्थ करीत असतात तो कसा अशुद्ध असतो, हें या व्याकरणाचे साहाय्याने स्पष्ट होणार आहे.

प्रस्तुत प्रतीत इतर आधुनिक पोथ्यांतील ओव्यापेक्षां फार च ओव्या कमी आहेत. एखादअध्यां श्लोकाचें मुळीं च व्याख्यान नाही व कोठे कोठे दृष्टान्तांची हि खोगोरभरती नाही. त्यासंबंधानें विद्वानांनीं चर्चा करावी. मुख्य मुद्दा, व्याकरणदृष्ट्या भाषा काय असावी व खरा अर्थ कोणता असावा, हें पहाण्याचा आहे.

पहिला खंड झणून प्रथम १ ते १३ अध्याय प्रस्तावनेसह प्रकाशित केले. पुढे बाकीच्या अध्यायांचा दुसरा खंड केला व आज ज्ञानेश्वरीतील मराठी मापेचें व्याकरण प्रसिद्ध होत आहे. आगाऊ प्राइकांकडे वरीलप्रमाणे पुस्तकें क्रमशः रवाना झालीं.

दुसऱ्या खंडांत पहिल्या खंडांतल्या इतकी अशुद्धें राहिलीं नाहींत. 'करावे-याचें' बदल 'करावयाचें', 'तेयाचें' बदल 'तयाचें', अशीं एकाराभावाचीं कांहीं अशुद्धें असल्यास, तीं व्याकरण ज्यांनीं समजून घेतले आहे त्यांच्या लक्षांत तेव्हां च येतील. सबब दुसऱ्या खंडाला शुद्धिपत्र देण्याची आवश्यकता नाही.

पहिल्या खंडांत तेरापासून अठराव्या अध्यायापर्यंतची प्रत्येक अध्यायाची ओवीसंख्या दिली होती, ती अध्यायाच्या शेवटल्या ओवीचा आकडा पाहून दिली होती. हे अध्याय साक्षात् लिहून झाल्यावर असे दृष्टगुप्तपत्तीस आले की, एकनाथांच्या वेळीं ज्यानें पोर्षांत दुरुस्ती केली, त्या गृहस्थानें ओव्यांच्या आंकांच्यांत फिरवाफिरव केलेली आहे. सबब, दुसऱ्या खंडांत ओवीसंख्या प्रत्येक अध्यायाची जी दिली आहे ती कायम समजावी.

तेराव्या अध्यायांतील पहिला श्लोक पोर्षांत बाहेरचा आहे. तेराव्या अध्यायाचे एकंदर श्लोक चवतीस व हा बाहेरचा मिळून पसतीस. तेराव्या अध्यायांत

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेचन आहे. सबब कित्येक पोथ्यांत एतदर्थक एक श्लोक प्रारंभी दिलेला असतो तो दुरुस्ती करणान्यानें खोडलेला आहे. परंतु, ह्या पोथींतील एक अक्षर हि वगळायलाचें नाहीं, एतदर्थ तो येथें तसा च ठेविला आहे.

कांहीं कठीण शब्दांचे अर्थ दोन्ही खंडांत दिले आहेत. ते जुजवी सम- जावे. आदेशप्रक्रियेंत ज्ञानेश्वरींतील एकोनएक शब्दांचे अर्थ व परंपरा द्यावयाची आहे. तिच्यावरून शब्दांचे अर्थ स्पष्ट होतील. हें वृहत्सूचीचें काम अंदाजाबाहेर प्रचंड होत आहे. चार रुपयांत १०७६ पृष्ठें व्याकरणासह ग्राहकांस मिळालीं; त्यांत च वृहत्सूचीचा समावेश होणें शक्य नव्हे. वृहत्सूची प्रकाशित करण्याचें काम कोणी तरी धनिकानें अंगिकारिलें पाहिजे.

विक्रीकरितां ज्ञानेश्वरीचे हल्लीं तीन प्रकार केले आहेत: (१) केवळ संबंध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये २॥; (२) प्रस्तावनेसह संबंध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये तीन; (३) प्रस्तावनेसह संबंध ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, मिळून किंमत रुपये चार. नुसतें स्वतंत्र व्याकरण च कोणास पाहिजे असल्यास तें एक रुपयास मिळेल; असो.

श्रीज्ञानेश्वरीसारख्या अत्यंत जुन्या प्रासादिक ग्रन्थाची ही शुद्ध प्रत सत्कायों-त्तेजक सभा भाविक व शास्त्रप्रवण महाराष्ट्रास अर्पण करीत आहे, तिचा स्वीकार होऊन शुद्ध पाठ व सत्य अर्थ प्रचलित होवो, अशी प्रार्थना आहे.

धुळें
कार्तिक वद्य ११
शके १८३१

}

चिदणीस
सत्कायोंत्तेजक सभा-धुळें.



इ, ई, ए, अ, उ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, असे ५२ वर्ण शानेश्वरीत आहेत.

स्वर

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, असे १२ स्वर आहेत.

- (१) ऋस्व अथवा एकमात्रकः—अ, इ, उ, ऋ, ए.
- (२) दीर्घ अथवा द्विमात्रकः—आ, ई, ऊ, ऐ, ओ, औ.
- (३) प्लुत अथवा त्रिमात्रकः—सर्व स्वर.
- (४) उदात्तः—सर्व स्वर.
- (५) अनुदात्तः—सर्व स्वर.
- (६) स्वरितः—सर्व स्वर.
- (७) सानुनासिकः—सर्व स्वर.
- (८) निरनुनासिकः—सर्व स्वर.

इतिहासः—(१) जसे आर्यभाषेला स्वर आहेत, तसे च शानेश्वरीभाषेला आहेत. शानेश्वरी स्वरांत वाचीत व वाचतात. सध्यां हि पुराणिक पुराण, हरिदास कथा, आणि बायका वटसा-वित्री वगैरे कहाण्या स्वरांत सांगतात. सारांश, आर्य-कालापासून आतांपर्यंत उदात्त, अनुदात्त व स्वरित अशा स्वरांत बोलण्याची परंपरा कायम आहे. इतकेंच कीं वर्तमान मराठींत व्यवहारांतील गद्य बोलण्यांत स्वर फार माफक योजतात.

- (२) संस्कृतांतील दीर्घ ऋ शानेश्वरी मराठींत नाहीं.
- (३) मराठींतील अनुनासिकाची परंपरा आर्यकालापासूनची आहे. एतत्संबंधी विवेचन ग्रंथमालामासिकपुस्तकांत साद्यन्त केलें आहे.
- (४) ऋ, ॠ, ए, ऐ आणि औ हे पांच स्वर अपभ्रंशांत नव्हते. शानेश्वरी मराठींत आहेत. अपभ्रंश द्रक ४०० च्या सुमारास नष्ट झाला व त्या च सुमारास

मराठी सुरं झाली. मराठीच्या सुरवातीस भारतवर्षांत
संस्कृताचें पुनरुज्जीवन झालें, आणि मराठींत संस्कृत
वर्ण व शब्द शिरले.

व्यंजनं.

कंठ्यः—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म.

तालव्यः—च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म.

दंत्यतालव्यः—च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म.

मूर्धन्यः—इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, अ, आ.

दंत्यः—त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म.

ओष्ठ्यः—प, फ, ब, भ, म.

दंत्योष्ठ्यः—व, व्ह, य, र, ल, श, ष, स, ह, ळ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म.

नासिक्यः—(अनुस्वार) —

(१) एकंदर ४० व्यंजनं आहेत. मागील स्वराला द्विमात्रक
करण्याचा धर्म त्यांच्या ठाई असल्यानं, अनुस्वार व विसर्ग यांची
गणना व्यंजनांत केली आहे. विसर्ग अपभ्रंशांत नाहीं; जाने-
श्वरीत आहे.

(२) दंत्यतालव्य व्यंजनं संस्कृतांत नाहींत; महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशांत आहेत. 'यः' बदल महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत
'जो' येतो त्याचा उच्चार तालव्य नसून दंत्यतालव्य आहे.
यस्तुतः संस्कृतांतील तालव्य चचा उच्चार च्यच्या जवळज-
वळ असतो. मराठी पोण्यांतून 'विचार' हा शब्द 'विच्यार'
असा लिहिलेला फार आढळतो. 'उयोतिस' हा संस्कृत शब्द
'जोइस' असा महाराष्ट्रीत होतो. क्षणजे 'ज' तील 'य'
काढून टाकण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति दिसते; क्षणजे तालव्य
ज अथवा च्य यांचा दंत्यतालव्य ज करण्याकडे महाराष्ट्रीची

प्रवृत्ति होती, असें क्षणें प्राप्त होतें. ही प्रवृत्ति मराठीनें उचललेली आहे.

(३) ल् हा वर्ण आप्रभापेंत जाहे; संस्कृतांत नाहीं; प्राकृतांत व अपभ्रंशांत आहे; शानेश्वरींत नाहीं; तत्पश्चात्क मराठींत व तदितर तत्समकाळीन लेखांत आहे. शक ११९५ तील पंढर-पूर येथील चौन्यायदीच्या शिलालेखांत व शक ४१० तील मंगळवेढ्या शिलालेखांत आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं संस्कृत उच्चारानें अनुकरण करण्याकडे शानेश्वराचा व्यक्तिशः किंवा जातिशः किंवा प्रातशः ओढा होता. एथूनतेथून मज-जवळील सगल्या संबंध शानेश्वरींत ल् हा वर्ण नाहीं.

(४) झ व ज् हे नास्तिक्य शानेश्वरींतील प्राकृतिकोद्भव ऊर्ण अपभ्रंशोद्भव शब्दांत नाहींत; संस्कृतसम शब्दांत, अर्थात् विकल्पेकरून आहेत.

(५) झ व प् महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत; -शानेश्वरींत आहेत.

(६) शानेश्वरींत दोन प्रकारचे वर्ण आहेतः--महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंगांतून आलेले वर्ण व शानेश्वराने संस्कृतांतून घेतलेले वर्ण. शानेश्वरीच्या तद्भव भागांत प्रायः पहिला प्रकार आढळतो व तत्सम भागांत दुसरा प्रकार सापडतो.

(७) येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं शानेश्वरींत दोन प्रकारचे शब्द आहेतः--तद्भव आणि तत्सम. तद्भव क्षणजे अपभ्रंशापासून अपभ्रंश होऊन निघालेले. तत्सम क्षणजे संस्कृतसम, असा एथें विशिष्ट अर्थ समजावा. तत्सम क्षणजे अपभ्रंशसम किंवा महाराष्ट्रीसम असे दि दोन अर्थ होऊं शकतील. परंतु, ते येथें उक्त नाहींत.

(८) शानेश्वरींत शेंकडा पंचवीस पासून तीस शब्द तत्सम येतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखांत शेंकडा

पंधरा शब्द तत्सम येतात. शक १०५१ तीळ अभिलषि-
 तार्थचिंतामणीतल्या पदांत शेंकडा साहासष्ट शब्द तत्सम
 येतात. शक ६५८ तीळ चिकुडें येथील ताम्रपटांत शेंकडा
 चौन्यायशी शब्द तत्सम येतात. आणि शक ४१० तीळ
 मंगळवेढें येथील ताम्रपटांत शेंकडा दहा तत्सम येतात. हाणजे
 तत्सम शब्द अगदीं प्रारंभापासून मराठी लेखांत येतात. अली-
 कडील शिष्ट लेखक व लोक तेवढे मराठींत संस्कृत शब्द
 फार योजतात व पूर्वीची ज्ञानेश्वरादि मंडळी कमी योजीत;
 - असें क्षणव्याला कांहीं विशेष आधार नाही. महाराष्ट्रीभाषेंतील
 गाथासप्तशति, सेतुबंध वगैरे ग्रंथांत संस्कृत शब्द किंवा तत्सम
 शब्द शेंकडा एसाददुसरा सांपडल्यास नरुळे. ती च कथा
 अपभ्रंशासंबंधाने आहे. असें असून अपभ्रंशोत्पन्न मराठींत
 संस्कृतसम ऊर्फ तत्सम शब्द मूळापासून च कां वरें
 आढळतात ? उत्तर:-पूर्वचालुक्यांच्या राशियतीचा प्रारंभ
 व मराठीभाषेचा प्रारंभ समकालीन आहे. चालुक्यांच्या
 जमदानींत संस्कृतभाषेला राजमान्यत्व, शिष्टमान्यत्व व
 विद्वन्मान्यत्व आलें होतें आणि महाराष्ट्री व अपभ्रंश
 लोपल्या होत्या. बौद्ध धर्म व जैन धर्म यांचा पाडाव
 झाल्यामुळें प्राकृत भाषांचा हि पाडाव झाल्यासारखा च झाला.
 चालुक्यराजे सनातनधर्माभिमानी पडल्यानें संस्कृत भाषेला
 पुनरुत्तेजन मिळालें, व सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतील जी
 मराठी भाषा तीत हि संस्कृत शब्दाचा कमजास्त प्रवेश
 झाला. लेखक किंवा वक्ता विद्वान नसला, तर कमी प्रवेश
 होई; व असला तर जास्त होई. विषय लौकिक कामधं-
 द्याचा असला तर कमी स्पर्श होई; शास्त्रीय असला तर
 जास्त होई.

(९) संस्कृत ही शुद्ध व शिष्ट भाषा मानून, तींतील शब्दां-
 तल्या वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन अशिष्ट
 शब्द बनले त्यांना अपभ्रष्ट हें विशेषण लागू लागलें. त्या
 न्यायानें महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अपभ्रंश अथवा अव-

दृष्टभासा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश व मराठी अवहट्ठभासेचा अपभ्रंश समजण्याची चाल आहे. हे बोलणें संस्कृतदृष्टीनें झालें. प्राकृतदृष्टीनें सर्व विचार अगदीं उलट होतो. संस्कृत शब्दांतील वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन शब्द बनले ते संस्कृततर शब्द होत, असें हि उत्तरोत्तर बोलतां येईल. अपभ्रष्टभाषा या शब्दापेवर्जी मुलभोच्चारप्रवणभाषा अशी परिभाषा योजल्यास, हा चाद व मिटतो.

प्रथमान्हिक समाप्त

द्वितीयान्हिक

नामविभक्तिमत्स्येतिहास

४ शानेश्वरीत सर्वे नामें (अर्थात् विशेषणें) स्वरांत आहेत. अ, ॲ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ, हे ९ स्वर पुढिगी नामांच्या अंती आढळतात.

(१) स्वरांतवत्त्वाचा धर्म मराठीनें अपभ्रंश व महाराष्ट्री भाषांपासून वंशपरंपरेनें घेतला आहे.

(२) शानेश्वरीत द्विचन नाही. हा हि धर्म मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलला आहे.

(३) मराठीत आठ विभक्त्या आहेत. हा धर्म मराठीनें संस्कृतांतून, महाराष्ट्रीतून व अपभ्रंशांतून घेतला आहे. चतुर्थी महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत क्वचित् आढळते.

(४) ऐ, औ, हे स्वर शब्दाच्या अंती महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत येत नाहीत; शानेश्वरीत येतात.

५ अक्षरेविल्ल्यानें पुढिगी नामांच्या विभक्तीची रूपे देतो व त्यांचा इतिहास सांगतो.

अकारान्त पुहिंगी नामांति एकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	जुने मराठी	नवे मराठी
मूळशब्दः—पुन	पुत्त	पुत्त	पुत	पूत
प्रथमा—पुनस्	पुत्तो	पुत्तु	पुतु	पूत
द्वितीया—पुनम्	पुत्तम्	पुत्तु	पुतु	पूत
तृतीया—पुत्रेण	पुत्तेण	पुत्तेण-पुत्ते	पुत्ते-पूतेन	पुताने
चतुर्थीः—पुत्राय	पुत्ताय		पुत्ता-पूतासिते-भे	पूतास-पूताने
पंचमीः—पुनान्	पुत्ताज्, पुत्तादितो, पुत्तात्तो.	पुत्ताहु-हु	पुत्ताहुन-पूतु, हुनि, हुनियाँ, पूतीनु, पूतीनि,	पूताहुन-पूतु
षष्ठीः—पुत्रस्य	पुत्तस्स	पुत्तस्सु, पुत्तह	पूता	पूताचा-पूतीने
सप्तमीः—पुत्रे	पुत्तास्मि-पुत्ते		पूती, पूते, पूतीनु	पूता
सोऽधनः—पुन	पुत्त-पुत्ता	पुत्ति-पुत्ते पुत्ते-पुत्ताहि पुत्त-पुत्ता	पूता, पूत	पूतान्त-पूती पूता

अकारान्त पुष्टिगी एकवचनाचीं रूपे ज्ञानेश्वरीत येणें प्रमाणे येतातः—

मूळशब्दः—गणेश, अनुग्रह, देव, सशाय, दिअ, ठाअ, राअ, ठाअ.

प्रथमाः—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, सशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आओ.

द्वितीयाः—गणेशु, सौरसु, पूरु, परागुं, ठाओ, आभिप्राओ, अंतराओ, विस्मो.

तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, सेतुगुडेन (पटरपूर).

चतुर्थीः—सागरा, ठाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पंचमीः—मेघाहूनि, मेघौनि, समुद्रीनि, समुद्रातु, मूडाहूनि.

षष्ठीः—नाभिकाराचा, उमलाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, योला, भीष्मा.

सप्तमीः—घटिं, उदयीं, ठाईं, सशईं, वेले, (पु.) प्राप्ते (पु.), प्रमांतु.

सबोधनः—विदग्धा, पायां, कृष्णा, कृष्णे, विद्रले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विदेकावरि, अर्यांतव, व्यापारात्तागौनि, क्षणवेहिं, अर्जुनेसिं, महेशैसि, धर्मेविण, कल्पांतुवेहों वाढतेनारि, क्षणवांचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रंशांत नियमंकरून अकारान्त पुष्टिगी, नामाचें एकवचन उकारान्त होते. जुन्या ज्ञानेश्वरीत हि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उप्पवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो त्या शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें; जसें, अनुग्रहो, देओ, संशयो, संजयो, कटाहो, विजयो. यान्त्य, यान्त्य किंवा शान्त्य शब्दांपासून मराठीत जीं मूळरूपें यं, घ किंवा ह यांचा लोप होऊन वनछीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमानें होतेंः—

सं.	प्रा.	अ.	जु. म.
१ विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	विस्मा + उ = विस्मो.
२ आश्चय,	आसअ,	आसअ,	आसा + उ = आसो—ओ.
३ देव,	देउ,	देउ,	देअ + उ = देओ, देवो.
४ दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ + उ = दिओ.

ह्या चारी स्थलीं यस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु संधिकार्यानें जो दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय संस्कृत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें ओला आहे, द्राविडभाषासंगानें आलेला नाही. अस् प्रत्ययाचा उ प्रत्यय, पणू आहे.

हा उ-प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीक, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दांत जुहून व वैदिक भाषेंत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ-अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीयाः—प्रथमेप्रमाणें. अकारान्त पुल्लिङ्गो नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप

संस्कृतांत पुत्रम्, व महाराष्ट्रांत पुचम्, असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असें च रहाते. तेव्हां प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें वनविण्याची लकव मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(३) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तें अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक वनवून पुत्तें हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण् चा सद्दज च अनुनासिक वनला व पुत्तें हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. शानेश्वरींत, मेधें, ईश्वरें, जाणतेन, पढियेंतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्या-यशीच्या शिलालेखांत पंडितें, नायकें, गुप्तेन, राणेन, सेतुगुडेन, अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे आहेत.

ईश्वरें ह्या तृतीयेच्या रूपाला सि हा प्रत्यय लागून ईश्वरेंसि-रूप होतें. संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सवें असें होतें. सवेंची एकवचनी स. सभी सवि, सवें, अशी होते. सवि चें मराठी रूप सवें; व त्याचा अपभ्रंश सि.

(सं०) ईश्वरेण.समम्=(अप.)ईश्वरें सवि(म.) ईश्वरेंसि (ईश्वरासह).

अर्जुने=अर्जुनानें; अर्जुनेसि=अर्जुनासह!

इंद्रिये=इंद्रियानें; इंद्रियेसि=इंद्रियासह.

(जुनें मराठी) ईश्वरेंसि=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशी.

अकारान्त पुष्टिगी एकवचनाचीं रूपें शानेश्वरीत येणेप्रमाणें येतात.—

मूळशब्द.—गणेश, अनुग्रह, देव, सदाय, दिज, ठाय, राज, ठाज.

प्रथमा.—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, सशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आओ.

द्वितीया.—गणेशु, सौरसु, पूरु, परायुं, ठाओ, अभिप्राओ, अतराओ, विस्मो.

तृतीया.—ईश्वरै, राणेन, तेतुगुडेन (पडारपूर).

चतुर्थी.—सागरा, ठाया, सूर्यांत, योगप्रथासि.

पचमी.—मेघाहूनि, मेघौनि, समुद्रांनि, समुद्रातु, मूझाहूनि.

षष्ठी.—नाभिकाराचा, उजलाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, बोला, भीष्मा.

सप्तमी.—पटि, उदयी, ठाँई, सशई, वेले, (पु.) प्राप्ते (पु.), प्रामातु.

सवोधन.—विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विद्रले, गोविंदे.

शब्दयोगी.—विवेकापरि, अर्थातव, व्यापाराळागोनि, क्षणवेन्दि, अर्जुनैसिं, महेशैसि, धर्मैविण, कल्पानुवेन्दी वाढतेनसि, क्षणवाचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रंशांत नियमकलन अकारान्त पुष्टिगी नामाचें एकवचन उकारान्त होतें. जुन्या शानेश्वरीतहि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि च् हे दोन उप्पवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त असतो त्या शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें; जणें, अनुग्रहो, देओ, सशयो, सजयो, कडाहो, विजयो. यान्त्य, यान्त्य किंवा हान्त्य शब्दापासून मराठींत जीं मूळरूपे य, व किंवा ह यांचा लोप होऊन बनलीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमाने होतेंः—

स. ~ ~	प्रा.	अ.	जु. म.
१ विस्मय,	विस्मय,	विस्मज,	विस्मा + उ = विस्मो.
२ आश्चय,	आश्चज,	आश्चज,	आश्चा + उ = आश्चो-ओ.
३ देव,	देउ,	देउ,	देज + उ = देओ, देवो.
४ दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ + उ = दिओ.

ह्या चारी स्थलीं वस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु सधिका-यांनीं ओ दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय सद्धंत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें ओला आहे, द्राविडभाषासर्गांनीं आढेला नाही. अस् प्रत्य-याचा उ प्रत्यय पणनू आहे.

हा उ-प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीर, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दांत उहून व वैदिक भाषेत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ-अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीयाः—प्रथमेप्रमाणें. अकारान्त पुष्टिगी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनानें रूप

संस्कृतांत पुत्रम्, व महाराष्ट्रांत पुत्तम्, असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असें च रहातें. तेव्हां प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें वनविण्याची लकव मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती मुरु केल्या त्या त्या मराठीनें चाळ ठेविल्या.

(३) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तें अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधीळ ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तें हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेणू असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण चा सवज च अनुनासिक बनला व पुत्तें हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. शानेश्वरींत, मेथें, ईश्वरें, जाणतेन, पढियंतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्या यशीच्या शिलालेखांत पंडितें, नायकें, गुद्रेण, राणेन, सेतुगुडेन, अशा दोन्ही प्रकारचीं रूपें आहेत.

ईश्वरें ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिं हा प्रत्यय लागून ईश्वरेंसि-रूप होतें संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सधें असें होतें. सधेंची एकवचनी स समी सधिं, सधें, अशी होते. सधिं चें मराठी रूप सधें; व त्याचा अपभ्रंश सिं (सं०) ईश्वरेण.समम्=(अप.)ईश्वरें सधिं(म.) ईश्वरेंसि (ईश्वरासह)

अर्जुनें=अर्जुनानें; अर्जुनेंसि=अर्जुनासह.

इंद्रियें=इंद्रियानें; इंद्रियेंसि=इंद्रियासह.

(जुनें मराठी) ईश्वरेंसि=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशी.

हा सिँ प्रत्यय सहपावून निघालेला नाही. कारण, महाराष्ट्रीत व अप-
भ्रंशात सहमधील इ तथा च रहातो. परंतु सममधील म चा अपभ्रंशात वें
होतो. सप्तमीच्या सिँ ह्या रूपाचीं इद्रियें ह्या तृतीयेच्या रूपाचा संयोग
होऊन, हा तृतीया-सप्तमी योग झाला आहे. संस्कृतात, महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशात समम् शब्द तृतीया घेतो, सबब, सिँ शब्द मराठीत हि तृतीया
घेतो.

ज्ञानेश्वरीत असतेनि, मेघाचेनि वगैरे इकारान्त तृतीयेच्या एकवच
नाचीं रूपें येतात. उ अव्ययाप्रमाणें ही इ अव्यय आहे.

मेघाचेनि मुखें, पिंडाचेनि मिसें,

असे प्रयोग ज्ञानेश्वरीत आढळतात. इ पादपूरणार्थी महाराष्ट्रीत व
अपभ्रंशात योजतात. करुनु, करुनि, ह्या जोडीतील दुसऱ्या शब्दातली जी
अत्य इ ती मेघाचेनि ह्या रूपातील इ-हून निराळी आहे. कारणें क्रियापद-
विचारात देणार आहे.

(४) चतुर्थी - प्राकृतात चतुर्थी नाही, असा नियम वैयाकरणानीं
केला आहे. परंतु, विशेष आपल्या ग्रामाटिकात पुत्ताअ (पु.) इतिप्ताए,
देवत्ताए (देवत्वाय), वगैरे एकवचनी चतुर्थीचीं रूपें देतो. त्यावरून अर्ध
झणावें लागतें कीं, चाही प्राकृतातून, अर्थात् महाराष्ट्रीतून चतुर्थी अजीवात
लुप्त झाली नव्हती. लुप्त झाली नव्हती, याला एक सबळ आधार आहे.
शुन्या मराठीत पूता असैं जें रूप आहे त्याची वक्षपरपरा अन्यथा छोपपत्ति-
वत्त्वेकरून दोषविता येत नाही. महाराष्ट्रीत संस्कृत पुनाय पासून पुत्ताअ,
अपभ्रंशात महाराष्ट्री पुत्ताअ पासून पुत्ता, व अपभ्रंशातील पुत्ता पासून
मराठी पूता, अशी परपरा असली पाहिजे. पैकीं महाराष्ट्री पुत्ताअ हें रूप
उपलब्ध आहे, अपभ्रंशातील पुत्ता हें रूप उपलब्ध नाही. परंतु, तें अप-
भ्रंशात क्वचित् प्रचारात होतें, ह्यात संशय नाही. चतुर्थीच्या स्थली पट्टीच्या
रूपाचा उपयोग करण्याचा प्रचार जसजसा प्राधान्येकरून होऊ लागला,
तुल्यतेर्हा मूळ चतुर्थीचीं रूप लोप पावत चाललीं, हें खरें आहे. तनापि
चतुर्थी अजीवात लोप पावली नाही. तेव्हा, महाराष्ट्रीतील छुट्टु चतुर्थीचें जें
पुत्ताअ रूप त्यापासून अपभ्रंशद्वारा मराठीतील पूता हें चतुर्थीच्या एकवचनाचें
रूप साधत गेलें, हें स्पष्ट आहे.

मराठीत आसपास असा एक शब्द आहे. पैकीं, पास, पासिं, पासून, हीं रूपें पार्श्व, पार्श्वे, पार्श्वीत् ह्या रूपांपासून निघालीं; आणि आस, आसिं, आसून, हीं रूपें आश्वे, आश्वे, आश्वीत्; आस, आसे, आसाहूँ, अशा परंपरेनें निघालीं. पूतासि-सि हें रूप चतुर्थीचें एकवचन पूता + सप्तमीचें एकवचन आसि-सि मिळून बनलें आहे. पुता + आसि-सि = पुतासि, - सि.

पूतास असें अकारान्त रूप मजबबळील शानेश्वरीत किंवा चौन्यायशीच्या शिलालेखांत एक हि नाही. पुत्तस्स ह्या पद्यीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास रूप निघालें असतें, तर हें रूप शानेश्वरीत हटकून सापडतें. शिवाय, पद्यीच्या एकवचनी रूपापासून पूतासि हें रूप निघालें नाही, हें विधान करण्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. पूतासि असें चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप जुन्या शानेश्वरीत सापडतें. संस्कृत पुनस्य, महाराष्ट्री पुत्तस्स व अपभ्रंशांतील पुत्तस्स ह्या पद्यीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास हें रूप निघालें असतें, तर अनेकवचनी पूतासि हें मराठी रूप संस्कृत-महाराष्ट्री-अपभ्रंश पद्यीच्या अनेकवचनापासून निघावयास हवें होतें. परंतु, तसें तें निघालेलें नाही.

पूता + * (अनेकवचनाचा अनुनासिक) + आसि-सि = पूतासि अशी ह्या अनेकवचनी रूपाची पृथक्कृति आहे. पुताणा-पुताणम् ह्या संस्कृत-अपभ्रष्ट पद्यीच्या अनेकवचनी रूपापासून कोणत्या हि उपायानें पूतासि हें रूप साधता येत नाही. तस्मात्, पुनस्य, पुताणाम्, ह्या पद्यीच्या रूपापासून मराठी चतुर्थीचीं रूपें निघालीं नाहींत.

पूतेसि हे रूप जसें तृतीया व सप्तमी ह्या दोन विभक्त्यांच्या संयोगानें बनलें आहे, तसेंच पुतासि-सि हें हि रूप चतुर्थी (पूता) व सप्तमी (आसि-सि) ह्यांच्या संयोगानें बनलें आहे.

पूतेसि (तृ. ए.) व पूतासि-सि (च. ए.) ह्या रूपासंबंधानें बीम्सनें फारच घोटाळा केला आहे. हीं दोन्ही रूपें तो पूर्वीशी-शी अशी लिहितो, व पूतास + ई (तृतीया अनेकवचनाचा प्रत्यय) असा ह्याचा

विग्रह करतो. परंतु जुनी मराठी रूप माहीत नसल्यामुळे, ह्या अवयवद्वयाने रचल्या आहेत, हे स्पष्ट आहे.

वर्तमानमराठीत ला प्रत्यय लागून पूताला ' असे रूप अलीकडे दोन-अडीचशे वर्षे होतें. हा ला प्रत्यय शिवाजीच्या व रामदासांच्या कालापर्यंत नव्हता. हा ला पारसी या ह्या चतुर्थीच्या किंवा द्वितीयेच्या प्रत्ययापासून र चा ल उच्चार करून घेतलेला आहे. यीम्स वगैरे वैय्याकरण लागू धातूपासून ला निष्पन्न करतात. परंतु, हा लागूधातूपन ला शिवाजी व रामदास ह्यांच्या अतापर्यंत मराठीत मुळीच नव्हता, हें त्यांना माहीत नव्हतें. एतत्सवधीं सांग विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनाच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केलेलें आहे.

अ हगन्त पुढिंगी नामाच्या चतुर्थीच्या एकरचनेचें एक तेन्त्य रूप होतें, जेवें, पूतातें. मजजवळील तीनशें वर्षांच्या सुमारच्या गुरुचरित्राच्या एका पोधीत गुरुथें, धराथें अशीं थेंत्य रूपें यतात. मंगलोर येथें रोमन लिपीत छापलेल्या फोकणी-पैशाची खिस्त-पुराणात हि हें थेंत्य रूप येतें (इ० स० १६००) मजजवळील ज्ञानेश्वरीत (शक १२१२ सुमार) हें थेंत्य रूप काचित् येतें. पदरपूर येथील चौन्यायशीच्या शिलालेखात (शक ११९५) " श्रीविठ्ठलरावा अर्थे " अशीं पदे आलीं आहेत. तात्पर्य, चतुर्थीचा तें प्रत्यय अर्थे ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे.

(संस्कृत) अर्थे=(महाराष्ट्री) अत्ये=(अपभ्रंश) अध्ये=(जुनाट मराठी) ये उत्तर ये=(जुने मराठी)त.

पूतातें हा अनुनासिकान्त शब्द पूताते असा निरनुनासिक लिहिला व उच्चारला तरी संशय आहे. अणोऽप्रत्यक्षस्यानुनासिकं । ८।४।५७, ह्या शापिनीय सूत्रान्वये संस्कृतात बहुत स्वर विकल्पें करून सानुनासिक उच्चारित, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्यांना हि हाच नियम लागू असे. मराठीत हि अनुनासिक विकल्पें करून उच्चारतात.

(५) पंचमीः-जपगदातील पुचाहें ह्या सानुनासिक रूपावरून मराठी पूताहें हें रूप अनुनासिकाचा न वगळें झालें आहे; व पुचातो-पुतातो ह्या महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपावरून पुचाणेन हे जुने मराठी रूप

साधलें गेलें आहे. पुत्तातु असें हि रूप पैशांचीत येतें. पूताहून ह्या रूपाच्या धर्तीवर तो चा त् होऊन, पूतातून हें रूप निष्पन्न झालें. इ हें पादपूरक लागून पूताहूनि, पूतातोनि, पूतातूनि, हीं रूपें बनलीं. ह्या रूपाच्या शेवटीं कचित् दीर्घ ई येऊन-हूनी, -तुनी, -दूनी, -तूनी, अशीं रूपें होतात. ही दीर्घ ई सुद्धा पादपूरक च आहे.

पूतातोनी ह्या रूपातील तो च्या धर्तीवर पूताहूनि ह्या रूपातील हू चा हो होऊन पूताहोनि असें रूप होतें. हो चा ओ होऊन अधिकार्यानें पूतौनि असें रूप बनतें उ पादपूरक लागून पूतौतु असें हि रूप कचित् होतें. इयाँ हें पादपूरक लागून करौनियांतील इयाँच्या धर्तीवर घरौनियाँ असें हि रूप आढळतें. ह्या इयाँ चा छटा त्रिषापदाविचारात करणें इष्ट आहे.

महाराष्ट्रातील पुत्तात्तो ह्या रूपारूपन छत अपभ्रंशद्वारा पूताँतु असें हि एक रूप शानेश्वरीत येत पूताँतु ह्या रूपातील ता वरील अनुनासिक परपरा-दृष्ट्या आगतुक आहे. मराठात विकल्पानें वाढेल तो स्वर व ऊष्म सानुनासिक होतो, ही हि बाय लक्षात ठेविली पाहिजे.

होऊन ह्या ऊन-प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून हून प्रत्यय निघाला, अशी द्वाकटर भांडारकर-याची व्युत्पत्ति होती. परंतु ती महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषांची विस्तृत चिकित्सा व पृथक्कृत होण्यापूर्वीची क्षणजे वीस-पचवीस वर्षांपूर्वीची होती. शक ९०० पासून शक १२१२ पर्यंतच्या कोणत्या हि शिलालेखात किंवा ग्रंथात पचम्यर्थी होऊन हे धातुसाधित येजलेलें आढळत नाहीं. क्षणजे परपरादृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या हून हा प्रत्यय होऊन पासून साधला जाणें अशक्य आहे. परपरा व इतिहास हे निरुक्तीचे दोन नेत्र होत. तद्व्यतिरिक्त ती आघळी होय.

— कोंकणातील लोक ह च्या ऐवजीं स उच्चारून घरखून, मुनेईखून वगैरे अपभ्रंश रूपें करतात.

(६) पष्ठी — (स) पुनस्य=(महा.) पुत्तस्य=(अप.) पुत्तह= (मरा.) पूता, अशा परपरेनें मराठीत पष्ठीचें एकवचन आलें-आहे.

हें शब्द विण सवादिके । इद्रियाँ नेणता भोगिके ।

चोळा आदिं शोबिके । प्रमेयासि ॥ अध्याय १, ओनी ५४ ॥

तेणें तें आनरिके । मीष्मा तळिं राहिके ।

झणे द्रोणातें परिसिजे । तुझीं सकलीं ॥ अध्याय १, ओवी १२१॥

ह्या दोन ओव्यात बोला व भीष्मा हीं बोल व भीष्म ह्या दोन अकारान्त पुलिंगी नामांच्या पद्यीच्या एकवचनाचीं रूपें आहेत. "पिशाच्या हातीं," "रामा करीं" इंगेरे प्रयोगात पिशाच्या व रामा हीं दोन रूपें पिशाच्य व राम ह्या अकारान्त नपुसक व पुलिंगी नामांच्या पद्यीच्या एकवचनाचीं आहेत. हे प्रयोग अलुङ्गसमासाचे समजणें अशास्त्र आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अथ	अत्थ	एत्थु-त्थुं	एथून
अत्रत्य	अत्थच्च	एत्थुच-एत्थुच्च	एथूनच, एथच, एथिच(८.)

येथें त्य पासून च्च-च निघालेला आहे (वररुचि ३-२७) हा त्य पासून निघालेला च्च-च मराठींत विभक्तिरूपाना लागतात, जसें,

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी.
ग्राम + त्य =	ग्राम + थ =	गावें + थ =	गावोंच.
ग्रामस्य + त्य =	ग्रामस्य + थ =	गावेंह + थ =	गावोंच.

येथेंप्रमाण गावोंच, घूताच, नाभिकारच, उजलाच, व्यासाच, इंगेरे चकारान्त मूळशब्द साधले जातात. वस्तुतः, त्य पासून निघालेल्या ह्या च्च त्या पद्यीचा अर्थ स्वामी नार्ही.* पद्यीच्या रूपाळा जोडिला जाऊन पद्यीचें उत्पत्तें सामर्थ्य त्याच्या ठावीं भासमान होतें, इतकें च्च, रारें पाहिलें तर, संस्कृतोक्तीत त्या चा च स्वभावह्या मराठी च च्चा आहे. झणजे त्या प्रमाणें च ह्या च च्चादि साती विभक्त्याचे प्रत्यय लागतात. जसें:—

संस्कृत			मराठी		
पु.	स्त्री.	न.	पु.	स्त्री.	न.
प्रः-अत्रत्यः, अत्रत्या, अत्रत्यम्.			घूताचा, घूताची, घूताचें		
द्विः-अत्रत्यम्, अत्रत्याम्, ,			घूताचा, घूताची, घूताचें		
तृः-०त्वेन, ०त्वेना, ०त्वेन.			{ ०चेन-०चें, ०चिया-आ, ०चेन ०चें ०चेंसि ०चियासि ०चेंसि ०चेनसि ०चेतसि		

चः-०त्याय, ०त्यायै, त्याय. { ०चेया, ०चिये, ०चआ ०चेया ।
 { ०चेयाते, ०चियेते, ०चआते ०चेयाते
 { ०चेयासि, ०चियेसि, ०चआसि ०चेयासि
 पः-०त्यात्, ०त्यायाः, ०त्यात्. ०चेयाहूनि न, ०चियाहूनि न, ०चेआहूनि न.
 पः-०त्यस्य ०त्यायाः, ०त्यस्य. ०चेया, ०चिया ०चआ ०चेया,
 सः-०त्ये, ०त्यायाम्, ०त्ये. ०चेयाँ, ०चियाँ, ०चआँ ०चेयाँ
 संः-०त्य, ०त्ये, ०त्य. ०चा, ०ची, ०चा.

क्षणजे, पष्ठीच्या रुपांना लागून झालेले हे चान्त शब्द विशेषणें कर्फ नामें आदेत.

त्य, पासून निघालेला हा च, मूलशब्द, पंचमीचें रूप व सप्तमीचें रूप, ह्यांना जोडला जाऊन विशेषण-नामें बनतात व त्यांना साती विभक्त्या तिन्ही लिंगां होतात; जसें,

विभक्तिरूप चान्त विशेषण.

मूल शब्दः गावें (पु.) गावेंचा-ची-चें

पंचमीः— गावाँहून ; गावाँहूनचा-ची-चें

सप्तमीः— गाविँची गाविँचा-ची-चें, गावाँचा-ची-चें

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी ह्या चार विभक्त्यांच्या रुपांना हा च लागून विशेषणें होत नाहींत. कारण स्पष्ट आहे.

ह्या चान्त विशेषणांना थ नामाना त्या त्या विभक्तीचें सामर्थ्य येतें; जसें,

पंचमीः—गावाँहूनचा निरोप=ग्रामाद् चान्ता

पष्ठीः—गावाँचा आकार=ग्रामस्य उत्पन्नम्

सप्तमीः—गाविँचा गोंघळ=ग्रामेभवा अव्यवस्था

मूलरूपः—गावेंचा गावडा=ग्रामस्थो-ग्रामीण

ह्या चान्त विशेषणांना खरीबुरी पष्ठी समजून, होल्न, बीम्स, भांडारकर, यगैरे नामांकित वैयाकरण फार बुचकळ्यात पडले. कित्येक स्व-स्तु पासून च ची ध्युत्पत्ति करीत. परंतु अपभ्रंशात किंवा महाराष्ट्रीत किंवा संस्कृतात, स्व-स्व ह्याचीं रूपें पुढील लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत, ही बाब त्यांच्या उप-

पत्तीच्या आड येई. कित्येक असें क्षणतर्कां, मज वगैरे उत्तर गोंड प्राकृतिकोद्भव भाषांतील क पासून हा च झाला आहे ! मज भाषेंत क आल्यानंतर मराठी च बनला, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. परंतु हा मराठी च शक ११२८ त कायम बनला होता (भास्कराचार्यांचा शिलालेख, पाटण). क्षणजे शक ११२८ च्या अगोदर दोन तीन वर्षे तो मराठीत आहे. सारांश ह्या क च्या विरुद्ध नाना अडचणी दत्त खणून पुढे उभ्या राहतात. असे नाना प्रकारचे गोते ह्या त्य-ज च ने वैय्याकरणांना दिलेले पाहिले, क्षणजे मी मी क्षणण्य्या नावाच्यांना वादळांत भिंगरीसारखे गरगर फिरविणाऱ्यां पुरियलची आठवण होते !

होर्नने तर ह्या त्य-ज च ला अगदीच सिडकारून दिलें आहे. तो क्षणतो (Comp. Gram. P. 238).-The Marathi चा is sometimes identified with the Sanskrit Suffix ल्य (Beams). This theory assumes, that an old Suffix has in comparatively modern times changed into an affix; for the Marathi चा is not added to the base (as the Sanskrit Suffix) but to the oblique form, i. e., to the old Genetive. Such a change would be altogether unique, without any analogy or evidence to support it.

हीं वाक्ये लिहितांना होर्न अनेक ठिकाणीं घसरला आहे. (१) संस्कृत त्य-पासून निघालेला मराठी प्रत्यय चा नसून च आहे. (२) च-प्रत्यय (होर्नचा) मूळ शब्दाला लागत नाहीं, असें तो क्षणतो. परंतु, घरच, गावच, वगैरे स्थली लक्षावधि मूळशब्दांना (base of Hoernle) हा प्रत्यय लागतो, हे मी स्पष्ट करून दाखविले आहे. (३) इतिहास व परंपरा ह्यांचा दाखला ऊर्फ evidence होर्नला माहीत नव्हता. तो मी घर भरपूर दाखविला आहे. (४) आतां एक वाव राहिली. विभक्तीच्या रूपाला हा त्य किंवा इतर कोणता हि सफिकर अफिकरप्रमाणे, मराठीत, संस्कृतांत किंवा इतर कोणत्या हि गोंड भाषेंत लागल्याची analogy ऊर्फ सदृशता होर्नला हवी आहे. ती हि भरपूर दाखवितां येते. संस्कृत अन, तन, यन, हीं रूपे पूर्ववैदिककालाचीं सप्तमीचीं आहेत. ह्यांना त्य सफिकर अफिकरप्रमाणे लागतो. मराठीत तर पूर्वसि, पुतासि ह्या रूपांत तृतीयेच्या पूर्वे व चतुर्थीच्या पूता ह्या रूपांना,

सि य आसि हे प्रत्यय लागलेले मार्ग दाखविले च आहेत. तेव्हां साहज्या-
चें प्रमाण व खेरीज स्वतः मराठीच्या लक्ष्मीचें प्रमाण, अर्शा दोन अवांतर
प्रमाणे हि उपलब्ध आहेत. तस्मात् मराठी च संस्कृत त्या पासून निघाला आहे,
हें सिद्ध आहे.

वीम्ब क्षणतो (Comp. Gram. Vol. II. p. 390) कीं; In
old marathi, this Suffix (च) has a lengthened form चिया,
चिये, चेनि; but this additional syllable is merely added to
eke out the metre. च चीं निया, चिये, चेनि हीं रूपें वृत्तसुप्तार्थ बन-
विलेलीं नाहींत, हें वर दाखविलें च आहे. हव्या त्या सिद्धीला वाटतील तीं
मनःकल्पित कारणे देण्यात वीम्ब व होर्न ह्यांचा हातखंडा आहे !!!
Philology क्षणजे भाषेच्या शरीराचें शास्त्र होय. जुने मराठी ग्रंथ न
शोधल्यामुळें त्या भाषेचें इट्रियाविज्ञान, शरीरज्ञान त्यांना पारखें झालें, आणि
अनेक बाबींत त्यांच्याला सोडून कुड्याला चाण्याचा पथ त्यांनीं स्वीकारला.

ह्या च चा पक्षा प्राकृतात हि लागतो. तुझेचय व अक्षेचय अर्शा रूपे
युष्माक व अस्माक या पद्यांच्या रपाचीं महाराष्ट्रीत सापडतात. तुझेचय
वरून तुमच व अक्षेचय वरून आमच अर्शा चान्त रूपे मराठीत होतात.
तुझेचय व अक्षेचय हीं विशेषणें आहेत, त्याप्रमाणे तुमच व आमच हीं
हि मराठीत विशेषणें आहेत. तुझकेर व अक्षकेर हीं महाराष्ट्रीत दुसरीं विशेष-
णें आहेत. त्यांवरून हिंदी केर, के, क हे पद्यांचे प्रत्यय निघाले. आणि
तुझेचय व अक्षेचय ह्यांतील च्च वरून मराठी पद्यांचा च (चा चीं चें)
हा प्रत्यय निघाला. बंगाली पद्यांचा प्रत्यय एर केर पासून निघाला आहे.
अपभ्रंशात चार प्रत्यय लागून तुहार, जहार, तुहार, महार, अर्शा रूपे
होतात. सारांश बाहीं गौड भाषांनीं केर चा आश्रय केला आणि मराठीने
एचचय, च्चय, च्च, च प्रत्ययांचा आश्रय केला. हा महाराष्ट्री च्च त्या पासून
निघाला आहे हें वर दाखविलें च आहे.

(७) सप्तमी — (उष्कृत) पुने, (महाराष्ट्री) पुत्तभि-पुत्ते, (अपभ्रंश)
पुत्ति-पुत्ते-पुत्त-पुत्ति, अशा परंपरेने पुत्ति, पुत्ते, प्राप्ते, टाई, दीई,
समई, वगैरे सप्तमीच्या एकवचनाचीं रूपे निघालीं आहेत.

त्या पासून निघालेल्या च प्रत्यय लागून पुत्तिच, टाईच, समईच अर्शा
विशेषणें होतात.

सप्तमीच्या रूपांना पंचमीचा हून प्रत्यय लागतो; जसें, घरिहूनि.

(८) सशोधनः—महाराष्टी व अपभ्रंश रूपावरून पतू, पूता हीं सशोधनाचीं रूपें साधिलीं जातान. अपभ्रंशांत पुत्ते असें एकारान्त संशोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तीवर कृष्ण ह्या शब्दाचें सशोधन कृष्णे असें पुन्या अभगातून सापडतें. कृष्णे, विडले, विडे, हीं रूपें भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात, हीं म्हीलिमाचीं रूपें नाहात, हें स्पष्ट आहे. कारण विडले ह्या संशोधनरूपाचा मूळशब्द विडल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभगातून आढळतें.

(९) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या विभक्त्या) :—

मजजवळील शानेश्वरांत शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या अकारान्त पुढिगी नामाच्या विभक्त्या येणेप्रमाणें च होतातः—

द्वितीया एतच्चन.—कन्पान्तुवेहो, मोक्षवांचोनि, क्षणलग, गावेंभरि, क्षणवारि.

तु. ए. :—उपायेंविण, धर्महीन.

च. ए. :—पापावांचोनि, व्यापारालागोनि, अर्थातव, अर्जुनाप्रति, रत्नालागि.

प. ए. :—रत्नाजोतु, नायनापासोनि, पाखाणामाशि, कानाकरां, द्रोणापाशि.

कोणत्या हि शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संशोधन ह्या विभक्त्याचीं रूपें येत नाहींत. सों पावून निघालेला सिं तृतीयेचा प आर्जेपावून निघालेला आर्जे चतुर्थाचा जोड प्रत्यय शाब्दामुळे, सिं व आर्जेसि हीं दोन अव्यय विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसते की, ज्याप्रमाणें सप्तम्यांत शब्दयोगी अव्ययामार्गे नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणें च शानेश्वरकालीन मराठींत शब्दयोगी अव्ययामार्गे नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, वागिण स्वभाव तो हा च.

, वर्तमान मराठीने शब्दयोगी अव्ययापुरती ही निरनिराळ्या विभक्त्या करणाऱ्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशे वर्षे खणजे रामदासानंतर मोटिली आहे. उघ्या रच्ये शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे अकारान्त पुढिगी नामाचें एक व आकारान्त रूप येतें, अनेकलिता मोटून एकगितीत होतारण्याचा

जो व्यस्त भाषाचा स्वरभाव होय तेथे अमळांत आला आहे. हा च एकत्रिध आकारान्त रूपांला आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप द्वाणतात. परंपरा माहीत नसल्यामुळे, हा सामान्यरूपासंयधानें बीम्स, होल्स नगरे यांश्र्वात्य वैय्याकरणांनीं वर च अकाइताउर वेल् आहे. त्यासवधानें जे काहीं लिहावयाचें ते पुडिगी नामाच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(१०) चिड्डें येथील शर सवत् १५८ तील विजयादित्य चालुस्याच्या मराठी ताम्रपटात (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुडिगी नामाच्या एकवचनाचीं तालील रूप येतात —

प्रथमा — सतानिडु, ग्राम, बोवलः, पुज.

द्वितीया — त्रिप, षट्कमेत्तिकार, सर्पयाम.

तृतीया — पेरेन, ग्रामेन.

चतुर्थी — मुलिका, राया, देवा, राणा, सैनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमी.—पापाणत, उत्तरत, भ्यतरत, ०अमृत, ०क्षयत.

षष्ठी —देवा, ग्रामा

सप्तमी —दिसागरे, तदनतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपें अपभ्रंशातील रूपार्थां, ताडून पहाता दिसून येईल कीं, शक १५८ त मराठी रूपें अपभ्रंशातून आस्तेआस्ते निसटून पर्की मराठी बनत चाललीं होती. वैशद्यार्थ (१) अपभ्रंशात अकारान्त पुडिगी नामाच्या प्रथमेचें एकवचन नियमान् उकारात असतें. ह्या शक १५८ तील ताम्रपटात उ काढून टाडून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते ही प्रवृत्ति शानेश्वरींत हि दिसून येते (२) द्वितीयेचा द्वि उ ह्या ताम्रपटात काढून टाकला आहे. अपभ्रंशात उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटात इन प्रत्ययात तृतीया रूपें आहेत. हा न वस्तुत अनुनासिकासारखा उच्चारवयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व शानेश्वरीतल्याप्रमाणें आकारान्त आहेत. (५) तम् पामून निघालेल्या चो (पुत्ताचो)-प्रत्ययापासून तें प्रत्यय ताम्रपटात योजला आहे. अपभ्रंशात तम् चा तो होतो. (६) अपभ्रंशात षष्ठी स्मुकारान्त क्रिया हकारान्त असते ह्या ताम्रपटात ज नेश्वरीतल्या-प्रमाणे निघ्वळ आकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व शानेश्वरीतल्याप्रमाणें यर्थ सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त [ईकारान्त] आहे. अपभ्रंशात इ वर अनुनासिक नाहीं, शानेश्वरीत आहे, ह्या ताम्रपटात ई दांर्घ

असून तिच्यावर अनुनासिक नाही. क्षणजे, अपभ्रंश व शानेश्वरी ह्यांच्या मध्ये ह्या ताम्रपटांतील भाषेचें रूप पडतें.

अकारान्त पुलिगी नामांचें द्विवचन.

(११) :—शानेश्वरीत दहा पांच स्थलीं अकारान्त पुलिगी नामांच्या द्विवचनाचीं रूपे येतात; जेथें :—

क्षणौनि उदकीं हान रसु । काँ पवनीं जो स्पर्शु ।

शशिसूर्यां जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥

अध्याय ७, ओवी ३२ ॥

येथें शशिसूर्यां हें रूप सप्तमीच्या द्विवचनाचें आहे. कारण, सूर्य ह्या शब्दाचे सप्तमीच्या एकवचनाचें रूप सूर्य असें शानेश्वरीत होतें; व अनेक-वचनां रूप सूर्यो असें होते. सूर्यां असें रूप ह्या दोहोंपैकीं नाही. “ प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ” ह्या प्रतीकांतील सूर्ययोः हें सप्तमीचें द्विवचन आहे व त्याचें भाषान्तर ज्ञानदेवानें शशिसूर्यां असें द्विवचनी केलें आहे. उदकीं, पवनीं, ह्या जशा एकवचनां रासम्या आहेत, तशी च शशिसूर्यां ही द्विवचनी सप्तमी आहे.

साराश, द्विवचनाची आठवण, अधुका आठवण, शानेश्वरीच्या वेळीं होती. चिकुडें येथील शक ६५८ तीठ मराठी ताम्रपटांत ग्रामी, द्वी, पापाणौ, ग्रामा, अर्थां द्विवचनाचीं रूपे आली आहेत. प्राकृतांत द्विवचन नाही, असें प्राकृत वैय्याकरण क्षणतात खरे; परंतु चिकुडें येथील ६५८ तीठ ताम्रपटांवरून व शानेश्वरीतील शशिसूर्यां ह्या रूपांवरून प्राकृतिकोद्भव मराठी भाषेत तें काहीं काल होतें, ह्यांत विलकूल संशय नाही. फोण-ता हि प्रचार आस्तेआस्ते लोप पावतो. प्राकृत वैय्याकरण द्विवचन अजीवात एकदम काढून टाकतात, तें जर चमत्कारिक व आकस्मिक भासतें. शक ६५८ त व शक १२१२ त जर मराठीत द्विवचन आटळतें तर महाराष्ट्री व महाराष्ट्री-अपभ्रंश बोलणारांत ते प्रचारांत असलें पाहिजे. प्राकृतांत चतुर्थी नाही, अशा दडपेसजीच्या नियम प्राकृत वैय्याकरण देतात. परंतु चतुर्थी-च्या एकवचनाचीं रूपे पिघोलनें दहावीस दिर्घां आहेत. त्यावरून, एक तर, प्राकृत वैय्याकरणांची दृष्टि पाणिनीप्रमाणें सर्वकप नव्हती, असें क्षणाचें

लागतें; किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचें मनांत येऊन, त्यांनीं हा नियम आपल्या व्याकरणांत घातून दिला असावा, असा पक्ष काढावा लागतो. हा दुसरा पक्ष काव्यनिरु नाहीं. भाषा सुधारण्याचा आंन घालण्याचें वारें वैय्याकरणाना कधीकधी परभाषासर्गानें येतें. परवां, अनुनासिकावर हल्ला करण्याचा वूट आपल्या इकडील वैय्याकरण-मन्यांनीं काढलेला सर्वश्रुत न आहे.

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचें अनेकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.: पुनः	पुत्ता	पुत्त	पूत
द्वि.: पुनान्	पुत्ते	पुत्ता-पुत्त	पूत, पूतों
तृ.: पुनैः	पुत्तेहि दिं हिं	पुत्तहि-हि-हिं, पुत्तेहि-हिं-हिं	पूति, पूती, पूतीं सि
च.: पुनेभ्यः	० ०	० ०	{ पूतों, पूतोंसि-सि, पूतोंते
प.: पुनेभ्यः	{ पुत्ताओ, पुत्ताउ, पुत्तात्तो	पुत्तहु	{ पूतोंहून निं निर्यो, पूतोंतोन नि निर्यो, पूतोंनि-निर्यो, पूतोंनु
प.: पुत्राणाम्	पुत्ताण ण णं	पुत्ताहूं, पुत्तहूं, पुत्ताण.	पूतों (चा ची चें)
स.: पुत्रेषु	पुत्तेसु सु सुं	पुत्तहि, पुत्तेहि, पुत्तिहि, मूती	
सं.: पुन	पुत्ता, पुत्ताहो.	पुत्तहो-हो.	पूतोंहो, पूतहो.

मज्जवलील शानेवर्योत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या अनेकवचनांचीं रूपें येणेप्रमाणें येतात:-

प्रथमा:-विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये.

द्वितीया:-विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, रायें, भावों, रायों.

तृतीया:-पंडितों, देवों, भट्टि-टों, लोकपालें, सज्जनों, अभिप्राई, ठायों,

रायों, गावों, देवों रों, पंडितें, देवि.

चतुर्थी:-रहों, देवों, मेघोंसि, मेघोंतें, भूतोंतें, रायों, ठायों.

पंचमी:-सगकादिकाँहूनि, मूडोंहूनि, मेघांतु. मेघांतूनि.

पष्ठी:-दोखाँची, पाथों, दिअों.

सप्तमी:-चरणाँ, तरंगों, याहों, पायीँ, ठाईँ.

संशोधन:-बापा, प्राणिगणहो, जनहो, लोकहो, पूतोंहो-हों.

शब्दयोगी:-अर्थांतेंच, दोखाँवारि, रसाँलागाँनि, कल्पवे-हों, धर्माँहीन, देवीविण
अवयवोंमाक्षि.

(१२) प्रथमा:-अपभ्रंशांतील पुत्तपासून मराठी पूत. ज्ञानेश्वरींत ठा
राय, वगैरे यकारान्त नामांचों ठाये, राये, अशीं एकारान्त रूपें
केवळ दर्शनी एकारान्त आहेत. वस्तुतः तीं अकारान्त च आ
हेत. य चा उच्चार ये करण्याकडे जुन्या मराठीचा कल पार
जम, होय बदल होये, जाय बदल जाये; तसेंच ठाय बदल
ठाये, व राय बदल राये.

(१३) द्वितीया:-पुत्ता ह्या रूपापासून अनुनासिकीकरणानें पूतों असें
रूप हांतें. अनुनासिकीकरणाचें कारण पुढें दिलें आहे.

(१४) तृतीया:-अपभ्रंशांतील पुत्तहिं पासून पूतीं. सिं प्रत्यय लागून
पूतीं सिं. पुत्तहिं=पुत्त + * + ई=पूतें + ई=पूतिं-ती.

(१५) चतुर्थी:-अपभ्रंशांतील चतुर्थीच्या अनेकवचनाचीं रूपें उपलब्ध
नाहींत, चतुर्थीच्या एकवचनाचे जे पूता रूप त्याच्यावर अनुना-
सिक देखून, पूतों हे रूप सापळें आहे.

(कल्पित) पुत्तई=पुत्त + * + ऐ=पूतों-सि-ते.

(१६) पंचमी:-पुत्तहुं=पुत्त+*+ हुं=पूतोंहून-नि-नियाँ.

(महाराष्ट्री) पुत्तात्तो=पुत्ता+*+त्तो=पूतोंतोन-नि-नियां,
पूतोंतून-नि-नियां.

(महाराष्ट्री) पुत्ताउ=पुत्ता + * + उ=पूतौन-नि-नियाँ.

(१७) पष्ठी:-पुत्तईं=पुत्त+*+ईं=पूतों

(१८) सप्तमी:-पुत्तिहिं=पुत्ति+*+ईं=पूतिं-ती

(१९) संशोधन:-पुत्तहो=पुत्त+*+हो=पूतोंहो

पुत्तहो=पुत्त+*+हो=पूतोंहो

पुत्तहो=पूतहो-हों

(२०) शब्दयोगीः—एकवचनाप्रमाणे च अनेकवचनांत शब्दयोगी अव्य-
यांच्या मार्गे निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपे येतात.

द्वितीयाः—पूतवेर्हो, इ-इ.

तृतीयाः—पूतीविण, इ-इ.

चतुर्थाः—पूतोतव, इ-इ.

पटीः—पूतोपासि, इ-इ.

(२१) येणंप्रमाणें अकारान्त पुद्गली नामांच्या अनेकवचनांचीं रूपे आहेत. पैकीं, प्रथमेच्या रूपासंबंधानें विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. द्वितीयेपासून संबोधनाच्या रूपासंबंधाने, मात्र, एक वाच विचाराई आहे. (द्वि.) पूतो (तृ.) पूति-ती, (च.) पूतो-सि-ते, (पं.) पूतोहून-नि-नियाँ, (प.) पूतो, (स.) पूती. (सं.) पूतोहो, ह्या सहा विभक्त्यांच्या रूपांत अनुनासिक नियमानें आढळतो. ह्याच ह्या सहा विभक्त्यांत अनुनासिक हा अनेकवचनांचे चिन्ह आहे, असें ह्याचें लागतें. हा अनुनासिक कोठून आला ? ह्याची परंपरा काय ? की, हा मराठीने आगन्तुक आणिला.

अपभ्रंशांत तृतीया, पटी, सप्तमी व संबोधन, ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक आहेत; चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप उपलब्ध नाहीं; आणि द्वितीया व पंचमी यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर निरनुनासिक आहेत. हा पंचमीचा दु व द्वितीयेचा आ विकल्पाच्या नियमानें सानुनासिक असू शकेल. परंतु हें वरचा अनुनासिक मागील ता वर कोणत्याही नियमानें येऊं शकणार नाहीं. हा च प्रकार संबोधनाचा हि आहे. हें वरचा अनुनासिक मागील ता वर कसा येणार ?

महाराष्ट्रांत तृतीया, पटी व सप्तमी, ह्या तीन अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशांतल्याप्रमाणे च सानुनासिक आहेत, आणि पंचमी व संबोधन ह्या दोन विभक्तिप्रत्ययाचे अंत्य स्वर सानुनासिक नाहींत. महाराष्ट्रांत चतुर्थीचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणें उपलब्ध नाहीं. पंचमी व संबोधन, ह्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर विकल्पाच्या बळावर सानुनासिक होऊं शकतील. परंतु, दोन्ही प्रत्ययांतील (पुत्ताउ, पुत्ताहो) उ व हो ह्या अक्षरांमागील ता वर अनुनासिक कोणत्या नियमानें येणार ?

अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रीत विकल्पाच्या सबलतीने कोणता हि स्वर विकल्पानें सानुनासिक होऊ शकतो. परंतु, मराठीतील तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व सरोवन ह्या विभक्त्यांचे अनुक्रमे ई, ॲ, हून-गून, ॲ, ई व हो, ह्या प्रत्ययाच्या मागील धनुक्रमें च, च, च-त्ता, च, ति व ता ह्या अक्षरांवर अनुनासिक आगदयक असावा लागतो, वैकल्पिक असून चालत नाही, तेव्हा, मराठीतील ह्या अनेकवचनाच्या अनुनासिकाची परंपरा अपभ्रंश किंवा महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारा लागणें शक्य दिसत नाही.

अर्थात्, ए अनुनासिक आगतुन ह्मणजे प्राकृतेतर आर्यभाषातून किंवा भाषांच्या ससंगांने मराठीत जाला असला पाहिजे.

पहली व जुन फारशी ह्या भाषात आन् प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; जसे मलिट्, मलिकान्. संस्कृतात अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाच्या द्वितीयेचे अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होते. तसेच षष्ठीच्या अनेकवचनां आम् प्रत्यय लागण्यापूर्वी, अजन्त पुल्लिङ्गी, नपुंसकलिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी नामांचे अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें, जस, देवान् + आम्, कम-लान् + आम्, नंदान् + आम्, गुरुन् + आम्, पितृन् + आम्, विद्यान् + आम्, धीन् + आम्, इ. इ. ह्मणजे, आन् हा संस्कृतात अनेकवचनाचा एक प्रत्यय आहे व तो द्वितीया व षष्ठी ह्यांच्या प्रत्ययाच्या आधी लागतो. पहली व फारशीत हि हा आन् प्रत्यय द्वितीयेच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधी लागतो, जसे, दाहान् + रा. मराठीत हि द्वितीयेपासून सरोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आ ॥ अनुनासिक लागतो. ते हा, आन् = ॲ = ॰, अशा परंपरेने मराठीत अनुनासिक अनेकवचनाचा एक प्रत्यय बनला आहे व तो द्वितीयेपासून सरोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या पूर्वी अगता लागतो. मराठीतील अनुनासिकाची परंपरा ही अशी आहे. हा अनुनासिक मराठीतल्या तिन्ही लिंगाच्या नामांच्या द्वितीयेपासून सरोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी रूपाच नियत चिन् आहे.

ह्या अनेकवचनविषयक अनुनासिकाचा छटा बीम्स किंवा होल्स ह्या दोषातून एतान दि लाविला नाहीं, इतर च न दे, तर हा प्रश्न च त्यांनी वाढला नाहीं. पाहिले तर, मराठीतील विभक्तीकडे जो घरघर हि पाहील, साला हा अनुनासिक पदोपदेश भेटे. तशात, पदाणारा जर घेव्याकरण असेल, तर त्याच्या कदाधान तो प्र समदर्शनी येईल, आणि त्याच कुळगोन तो पुढावयास लागेल.

वीम्स व होर्न या दोन्ही वैय्याकरणांनीं वचनप्रत्ययांविषयें च लिहिलें आहे. त्यांत वर्तमान मराठीतील सामान्यरूपानें त्यांस पुनरुद्धले. शानेश्वरकालीन मराठींत विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी ओळखीं ह्याच्या पूर्वी नामांचे सामान्यरूप होत नसे, हें वर केलेल्या पृथक्करणावरून सिद्ध होत आहे. तथापि, स्पष्टतेकरितां शानेश्वरकालीन अवगान्त पुल्लिङ्गी नामांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय येथें देतों आणि त्यांची तुलना वर्तमान मराठी प्रत्ययांशीं करतों.

प्रत्यय.

जुनें मराठी		नवें मराठी	
एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
१ उ	०	०	०
२ उ	०—ओं	०—आ	०—ओं
३ इन्-ई-ईसि	ई-ई-ईसि	ई-ए-आने-आशी	ई-ओंनी-ओंहो-आशी
४ आ-आसि-आते-थे	आँ-आँसि-आँते-आँथे	आस-आता-आतें	आँस-आँला-आँतें-आँना
५ { आहून-नि निर्यो, आतून-नि-निर्यो, ओनि-निर्यो, ओनु आतु आतोन-नि-निर्यो	{ आँहून नि-निर्यो, आँतून-नि निर्यो, ओनि निर्यो आँतु आँतोन नि-निर्यो	{ आहून- आतून	{ आँहून- आँतून
६ आ	आँ	आ	आँ
७ इ-ए	ई	ई-आँत	ई-आँत
८ शा-०	हो-आँहो-०	आ	आँनो-हो
शब्दयोगी अध्ययें	शब्दयोगी अध्यया- मागं निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अन्ययामागं मूळ प्रातिपदिकाला (एकवचनी)आ व (अनेकवचनी)आँ प्रत्यय लागतो.	

२ नक्षत्र ज्या प्रत्ययांवर आहे त्याच्या आधां प्रातिपदिकाच्या अत्त स्वराचा दाखजे ल ना लोप होतो.

(२२) प्रथमाः—नव्या मराठीने एकवचनाचा उ-प्रत्यय सोडून दिला आहे.

चतुर्थीः—नव्या मराठीने आसि-आसि ह्या प्रत्ययांतील इ च्या ऐवजीं अ ठेविला आहे. पारशी या प्रत्ययावरून ला प्रत्यय घेतला आहे व ह्या ला च्या मार्गे आसि प्रत्ययाच्या धर्तीवर जा लावून, आला असा प्रत्यय बनविला आहे. अनेकवचनाचा अनुनासिक येऊन ओला, ओना, असे अनेकवचनाची प्रत्यय साधले आहेत.

पंचमीः—आहून-आतून, आणि ओहून-ओतून, हे दोन च प्रत्यय नव्या मराठीने स्वीकारले आहेत.

पष्ठीः—जुन्या मराठीचे च प्रत्यय नव्या मराठीने ठेविले आहेत, चकारान्त ओच—आच विशेषण असल्यामुळे तीं पष्ठीप्रत्ययांत गणणें अशाल्ले आहे.

सप्तमीः—जुन्या मराठीतील ई-ई प्रत्यय नव्या मराठीने तसे च स्वीकारून शिवाय, ओत-ओत हे नवे प्रत्यय बनविले आहेत.

संशोधनः—आ व हो हे प्रत्यय नव्या मराठीने कायम ठेविले आहेत. ओहो प्रत्ययांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून ओहो हें रूप प्रथम बनलें आणि नंतर न्हो मधील महाप्राण काढून टाकून नो असा प्रत्यय बनला.

नव्या मराठीत, चतुर्थी, पंचमी, पष्ठी, सप्तमी व संशोधन ह्यांच्या एक-वचनाच्या व अनेकवचनाच्या प्रत्ययांत फरक फक्त अनुनासिकाचा आहे. ह्या पांच विभक्त्यांचे जुने प्रत्यय सोडून दिले आणि नव्या प्रत्ययाकडे पाहिलें, तर असे दिसून येते की, ह्या पांची विभक्त्यांचे एकवचनाची व अनेकवचनाची प्रत्यय आ ने सुरू होतात. अनेकवचना आ वर अनुनासिक असता, एवढा च कायतो एकवचनाची प्रत्यय व अनेकवचनाची प्रत्यय यांजमध्यें भेद आहे.

नव्या मराठीत द्वितीया व तृतीया ह्या विभक्त्यांना हि हा च मार्ग स्वीकारून चतुर्थ्यादि पांच विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचे अनुकरण केले आहे. ते असेः—अपभ्रंशांतील पुच्छि ह्या रूपावरून जुन्या मराठीत पूर्ती-तिं अशीं तृतीयेचीं अनेकवचनाचीं रूपे होतात. हीं रूपे जुन्या मराठीत अकारान्त पुलिं-गी नामाचीं होतात. अकारान्त सर्वनामांच्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपे

एहिं प्रत्यय लागून होत. अपभ्रंशांत तृतीयेच्या अनेकवचनानें पुत्तेहिं असें एक रूप आहे. (स.) पुत्रैः=(महा.) पुत्रेहिं=(अपभ्रंश) पुत्तेहिं=(पुनं मराठी)पूतेहिं. हें रूप, अकारान्त पुष्टिगी नामाचें यद्यपि मजजवळील ज्ञानेश्वरीत नाहीं, तत्रापि शक १२०० त पूतेहिं असें रूप भाषेंत प्रचलित होते, ह्यात संशय नाहीं. कारण, तृतीयेच्या अनेकवचनार्थी हीं हिंकारान्त रूपं शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखांत सापडतात. सर्वनामांना तर, हा तृतीयेच्या अनेकवचनाचा हिंकारान्त प्रत्यय नियमानें लागतो. साराश, पूतेहिं हें रूप जुन्या मराठींत अपभ्रंशातील पुत्तेहिं ह्या रूपावरून आलेल आहे. पुत्तेहिं ह्या रूपातील अनुनासिकाचा नकार वनून आणि न् व ह ह्याचा स्थल-विपर्यास करून पूतेन्दि असें रूप साधलें गेलें. महाप्राण काढून टाकून पूतेनि असें रूप बनलें चतुर्थ्यादि सर्वा विभक्त्यांचे प्रत्यय नव्या मराठींत आ—आदि आहेत. त्यांच्या अनुकरणानें पुतेनि ह्या रूपातील ए च्या ऐवजीं आ उचारला जाऊं लागला. कारण, सामान्य लोकांचा कल, प्रायः, एकविधतेकडे व सुलभोच्चारकडे असतो, तात्पर्य पूतानि असें रूप नव्या मराठींत बनलें. परंतु, एकविधतेच्या दृष्टीन ह्या रूपात एक न्यूनता राहिली होती. इतरचतुर्थ्यादि विभक्त्यांच्या अनेकवचनी रूपातील अनुनासिक ह्या पूतानि रूपांत नव्हता. तो हि देणें एकविधतेस्तव भाग पडलें. येणेंप्रमाणें, पूतानि—नि हें अनुनासिक रूप सिद्ध झालें. एवढ्याने च, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपाचे खेळ आटोपले, असे नाही. (अनेकवचन) पुतां + नि, असे इतर विभक्त्यांप्रमाणें विभाग पाडून, तृतीया एकवचनार्थ पूता, असें रूप बनिलें; आणि नि—नि ह्या अनेकवचनी प्रत्ययाचे एकवचनप्रत्ययरूप नें (मोत्ये मोर्ती) असें केलें. मिळून तृतीयेच्या एकवचनाने पूतानि हें रूप अवतीर्ण झालें. साराश, नव्या मराठींत, तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपावरून तृतीयेचें एकवचनी रूप साधलें गेलें आहे.

हा च प्रकार द्वितीयेच्या रूपासंगधानें नव्या मराठींत झालेला आहे. अपभ्रंशांत पुता असें द्वितीयेचें अनेकवचन आहे. त्यावरून जुन्या मराठींत पूता व नव्या मराठींत हि पूतां असें रूप आले. अनुनासिक हा जुन्या व नव्या मराठींत अनेकवचनाची निश्चैक म्मूण आहे. ती द्वितीयेच्या अनेकवचनाचें जें पुतां रूप त्यांत आहे. तेव्हा, अनुनासिक काढून टाकून निरनु-

नासिक जें पृता रूप ते द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप बनलें. वस्तुतः, महाराष्ट्रांत किंवा अपभ्रंशांत पुत्ता असें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप नाहीं. द्वितीयेच्या एकवचनाचें, पुत्तु असें उकारान्त एक च रूप आहे. एकविधता व अनुकरण ह्यांच्या नादानें द्वितीयेपासून संवोधनापर्यंतचे नव्या मराठीतील सर्व विभक्ति-प्रत्यय आ-आदि झाले आहेत. चतुर्थीपासून संवोधनापर्यंतचे प्रत्यय आ-आदि होते च. त्याच्या जोडीला द्वितीया व तृतीया ह्यांच्या प्रत्ययांना हि नव्या मराठीनें आणून सोडलें.

येणंप्रमाणें नव्या मराठींत द्वितीयादि सर्व विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचा प्रारंभ एकवचनांत आ न व अनेकवचनांत ओं नें होतो.

देव, ह्या अकारान्त पुढिंगी नामाला एकवचनी आ जोडला क्षणजे देवा असें रूप होते व अनेकवचनी ओं जोडला क्षणजे देवां असें रूप होते. ह्या देवा व देवां रूपांना च दादोश वगैरे आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप द्यातात. हे आधुनिक वैय्याकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपांचा प्रारंभ तृतीयेपासून करीत. तो चुकीचा होता. कारण, सामान्यरूपांचा प्रारंभ द्वितीयेच्या एकवचनापासून होतो, हे वर दाखविलें आहे. द्वितीयेपासून संवोधनापर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अकारान्त पुढिंगी नामांचें जें एकवचनी व अनेकवचनी सर्वसाधारण रूप होतें त्याला सामान्यरूप द्यातात. झाला च यूरोपियन लोक Oblique form असें नांव देतात. ह्या सामान्यरूपाचें विवेचन तिन्ही लिंगी नामांच्या विभक्त्याचा उदापोह संपल्यानंतर सामग्र्यानें करणे इष्ट आहे.

(२३) आता, एकदोन बाबींचा उल्लेख करून, हें आन्धिक संपवितो.

वाचपहिली:-नंव मराठी	पुने मराठी	संस्कृत
एकवचन:-पुरुषानें केलेन	पुरुषे-केलेन	पुरुषेण कृतेन
अनेकवचन:-पुरुषांनीं केलेनीं	पुरुषीं केलेहीं	पुरुषैः कृतैः

त्यानें केलेन व त्यांनीं केलेनि, त्यानें झटलेन व त्यांनीं झटलेनि, हे प्रयोग तेन कृतेन व तैः कृतैः, तेन भणितेन व तैः भणितैः, ह्या संस्कृत रूपांचीं भाषांतरे आहेत हे प्रयोग कोठगात व देशांत दोन्ही स्थलीं योजतात.

ते काम त्यांनीं केलेनि आन मी निघालों=नत्कर्म कृतैः स्तैः इन्त अहं निर्गत;

(त) तैः=तेहिं=तेन्हि=तेयानि=त्यानि=त्यानीं

केल कृतैः=केलेहिं=केलेन्हि=केलेनिं=केलेनीं

आधुनिक वैयाकरण केलेन व केलेनिं हीं रूपं चुकलेलीं क्रियेपेक्षितं मजतात. परंतु तशी गोष्ट नसून हीं केल ह्या विशेषणाचीं अनुक्रमे तृती येच्या एकवचनाचीं व अनेकवचनाचीं रूपं आहेत व सर्वथैव व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहेत. वर दिलेले प्रयोग सतातृतीयेचे मासले आहेत.

ज्ञानेश्वरीत पुरुषीं गेलेयां; देवीं अवतरलेयां, असे सतिसप्तमीचे प्रयोग येतात.

वाच दुसरी: मालवण येथील तीन लेखात बैसक व पुरुष ह्या अकारान्त पुलिंजी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपं बैसके व पुरुषे अशीं आली आहेत. महाराष्ट्री व महाराष्ट्रीअपभ्रंश ह्यांपासून निघालेल्या जुन्या व नव्या मराठीत अकारान्त पुलिंजी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपं एकारान्त होत नाहींत. तेव्हा, ह्या जुन्या मालवणा रूपांचा माग दुसरी-कडे पाहिला पाहिजे. बंगाली व ओढ्या भाषात अकारान्त पुलिंजी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं अशीं एकारान्त रूपं होतात; जसें,

एकवचन	अनेकवचन
जन	जने
कुमार	कुमारे

तेव्हां, बैसके व पुरुषे ह्या अनेकवचनी रूपांचा बंगाली एकारान्त अनेकवचनी रूपाशीं चांगला मेळ वसतो. शक १५८५ त एकारान्त अनेकवचन करणाऱ्या मालवण येथील लोकांचा पूर्वहिंदी, बंगाली व ओढ्या लोकांशी काही संबंध होता कीं काय ?

द्वितीयांन्हक समाप्त.

तृतीयांन्हक

अकारान्त पुलिंजी नामें

६ मकारान्त संस्कृत नामांपासून महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्या परंपरेनें अकारान्त मराठी नामें आलीं आहेत तीं अकारान्त पुलिंजी नामाप्रमाणें च चालतात. क्वचित् अनुनासिक विकल्पें करून देत नाहींत. उदाहरणार्थ:-

एकवचन

अनेकवचन

मूलशब्दः—	गावें
प्रथमाः—	गावें, गाओ, गाउ
द्वितीयाः—	गावें, गाओ, गाउ
तृतीयाः—	गावें

गावें
गावें
गावीं इ. इ. इ.

आकारान्त पुलिगी नामें

७ आकारान्त पुलिगी नामें महाराष्ट्रीत किंवा अपभ्रंशांत नाहीत. संस्कृतांत आहेत; परंतु, त्यांचा मराठी आकारान्त पुलिगी नामांशीं कांहीं एक संबंध नाही. मराठीतील आकारान्त पुलिगी नामें प्रायः मूलचीं अकारान्त विशेषणें असून, पुलिगाचा आ प्रत्यय लागून बनलेलीं आहेत. हा आ प्रत्यय संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामांपासून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा मराठीत आला आहे. त्याचा खुलासा सर्वनामप्रकरणांत येईल. आकारान्त पुलिगी नामांचीं रूपें महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात नसल्यामुळे, तुलनार्थ येथें, अर्थात्, देतां येत नाहीत.

एकवचन

अनेकवचन

मूलशब्दः—	डोला, जाणता.	
प्रथमाः—	डोला, जाणता	डोले, जाणते
द्वितीयाः—	डोला, जाणता	डोले, जाणते
तृतीयाः—	{ डोलेन नि-निया-नियां जाणतेन नि-निया नियां	डोलां, जाणतां
चतुर्थीः—	डोलेया, जाणतेया	डोलेयां, जाणतेयां
पंचमीः—	डोलेयाहुनि, जाणतेयाहुनि	डोलेयांहुनि, जाणतेयांहुनि
षष्ठीः—	डोलेया, जाणतेया	डोलेयां, जाणतेयां
सप्तमीः—	{ डोलां, जाणतां, आलेयां घुडणेयां, पघरावां	डोलां, जाणतां, आलां, घुडणां
संशोधनः—	{ डोलाहो, जाणताहो, जाण- तेयाहां, विसांवेया, सुदावेया	डोलेनां, जाणतेनां
चान्ताविशेषणः—	डोलेयाच, जाणतेयाच	डोलेयांच, जाणतेयांच
शब्दयोगीः—	डोलेनविण, इ. इ. इ.	डोलांविण, इ. इ. इ.

(१) मूलशब्द डोल, जाणत, दीपल, हौत, बुडण. पुहिंगी आ प्रेतय लागून डोला, जाणता, दीपला, हौता, बुडणा.

(२) प्रथमाः-संस्कृत एतत् ह्य सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा प्रथमेचें एकवचन एह, हा, आ; व अनेकवचन एए, हे, ए.

जाणत + आ=जाणता

जाणत + ए=जाणते

*येथें अ+ए ह्यांचा संधि होताना अ चा लोप होतो.

(३) द्वितीयाः-प्रथमेप्रमाणे.

(४) तृतीया-संस्कृत एतत् ह्य सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा तृतीयेचें एकवचन एएण; अनेकवचन * यों, औं.

जाणत=एन=जाणतेन

जाणत+औं=जाणतों

एएण=एण=एन (ण=न)

जाणतेन + सि=जाणतेनसि

जाणतों+सि=जाणतोंसि, डोलांसि

[५] चतुर्थीः-एतत् पासून अपभ्रंशद्वारा एकवचन एया; अनेकवचन एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

जाणतेया + आसि=जाणतेयासि

जाणतेयाँ+आसि=जाणतेयाँसि

[६] पंचमीः-अपभ्रंशद्वारा एयाहुनि, एयाँहुनि

जाणत + एयाहुनि=जाणतेयाहुनि

जाणत + एयाँहुनि=जाणतेयाँहुनि

तूनि, तौनि, हुनि, हुनु, हुनिया, हुनियाँ, हौनि, हौनु, हीं निरनिराळीं रूपे आहेत, हे अपभ्रंशान्त पुहिंगी नामांच्या प्रकरणांत सांगितले न आहे.

(७) षष्ठीः—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एया; अनेकवचनी एयाँ.

जाणत + एया = जाणतेया

जाणत + एयाँ = जाणतेयाँ

(८) सप्तमीः—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एयाँ अथवा ओँ; अनेकवचनी

जाणत + एयाँ = जाणतेयाँ

अथवा

जाणत + ओँ = जाणतों

जाणत + ओँ = जाणतों

जाणत + इये = जाणतिये

जाणत + इयाँ = जाणतियाँ

(९) संबोधनः—स्पष्ट आहे.

(१०) चान्तविशेषणः अपभ्रंशद्वारा एकवचन एयाच, अनेकवचन एयाँच

जाणत + एयाच = जाणतेयाच

जाणत + एयाँच = जाणतेयाच

*च ला पुन्हा तिन्ही लिगीं आ, इ, ऐ प्रत्यय लागतात.

(११) शब्दयोगीः—

द्विः—डोलावेन्ही, डोलावोचौनि, डोलावारी, डोलेवेन्ही

तृः—डोलेनविण, डोलोविण

पः—डोलाआतु, डोलापासौनि, डोलोतव इ. इ. इ.

(१२) एकनाथी ऊर्फ मध्यमराठीत डोलेया ह्या रूपाचा डोलया असा अपभ्रंश झाला, आणि वर्तमानमराठीत डोळ्या असा झाला.

डोलेया = डोळया अथवा डोलया = डोळया

जाणतेया = जाणतया = जाणत्या

आलेया = आठवा = आल्या

तेयाचेया = तयाच्या = त्याच्या इ. इ. इ.

(१३) धाता, पिता. भोक्त, वर्ता वर्तारे शब्द संस्कृतांत ऋकारान्त होत, ते मराठीत आकारान्त झाले आहेत ते ते आकारान्त

पुलिंगी नामांप्रमाणे चालतात.

कर्त्तवाचेया=कर्त्तयाचया=कर्त्याच्या.

(१४) वेगाँ, पराँ, कृतकार्याँ भाटाँ, इत्यादि तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरीत आढळतात. ह्यांत, वेग, पर, कृतकार्य, भाट, असे अकारान्त पुलिंगी मूलशब्द वस्तुतः आहेत. परंतु तृतीयेच्या अनेकवचनापुरते अतिदेशानें त्यांना वेगा, परा, कृतकार्या, भाटा, असे आकारान्त पुलिंगी शब्द समजणें जरूर आहे.

(१५) वर्तमानमराठीत आकारान्त पुलिंगी नामांच्या रूपांत खालीलप्रमाणें मध्यमराठीद्वारा अपभ्रंश किंवा फेरबदल झाले आहेत:-

शा.

म.

य.

तृतीया एकवचनः — डोलेन

डोलेन

डोळ्यानें

तृतीया अनेकवचनः — डोलाँ

डोलेहिं

डोळ्यानीं

तृतीयेच्या अनेकवचनावरून एकवचनाचे रूप एकविधतेस्तव बनलें आहे.

चतुर्थी धर्मरेः—डोलेया ह्या पदांतील ए स्वर काढून टाकून य डोला ह्या पदांतील अंत्य आ काढून टाकून वर्तमानमराठीनें डोळ्या असें रूप बनविलें. मध्यमराठीतील रूप डोलेया असें होतें. डोळ्या हे सामान्य रूप एकविधनेस्तव सिद्ध करून विभक्तीचे प्रत्यय वर्तमानमराठी लावते.

८ इकारान्त पुलिंगी नामें.

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी
मूलशब्दः—	अग्नि	अग्नि	अग्नि	हरि, आग्नि
प्र.:-	अग्निस्	अग्नी	अग्नी	आगी, आग्नि हरि-री.
दि.:-	अग्निम्	अग्नि	अग्नि	आगी-ग्नि, हरि-री
तृ.:-	अग्निना	अग्निना	अग्निना, अग्नि, आगी, आगीत, हरि,	हरिषि

चः-	अग्रये	—	—	आगी, आगीसि-सि- ये-ते, हरी, हरीसि- सि-ये-ते
पः-	अग्रे	{ अग्नीहितो अग्निचो	अग्निह	आगीहृनि-तूनि हरीहृनि-तूनि
पः-	अग्रः	{ अग्निणो अग्निस्मा	अग्निह	आगी, हरी
सः-	अग्रौ	अग्निग्नि	अग्निहि	आगी, हरी
संः-	अग्रे	अग्नि गी	अग्नि-ग्नी	आगी हो, हरी हो
चान्तः-	—	—	—	आगिच, हरिच
शब्दयोगीः--	—	—	—	हरिवांचौनि, हरी- विण, हरीआतु.

अनेकवचन

प्र.	अग्रयः	अग्नी	अग्नी	आगी, हरी
दि.	अग्नीन्	अग्नी	अग्नी	आगी, हरी
तु.	अग्निभिः	अग्निदि-दि-दि	अग्निदि-दि-दि	आगी, हरी
च.	अग्निभ्यः	—	—	आगी, हरी
पं.	अग्निभ्यः	अग्नीहितो, अग्निचो	अग्निह	आगीहृनि हरीहृनि
प.	अग्निनां	अग्निणा-णां-णां	अग्निहो-हु	आगी, हरी
स.	अग्निषु	अग्निषु मुं-मुं	अग्निह	आगी, हरी
सं.	अग्रयः	अग्नी, अग्निणो	अग्निहो	आगीनो, हरीनो
चान्तः-	—	—	—	आगीच, हरीच
शब्दयोगीः-	—	—	—	आगीविण, आगी नव इ. इ.

(१) वर्तमानमराठी हरीनं व हरीनो अर्थां तृतीयेचो रूपं करते.

(२) प्रथमाः—अपभ्रंशमाकृत

- (२) द्वितीयाः—अपभ्रंशापायन अनुस्वाराखेरीज
 (३) तृतीयाः—एकवचन अनुस्वार काटन व दीर्घ करून, अनेकवचन
 हिं ची इ करून.
 (४) चतुर्थीः—महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत नाहीं, मराठीत आहे.
 ह्यावरून असे अनुमान निघते की महाराष्ट्रीत इका-
 रान्त पुलिगी नामाची चतुर्थीची रूपं एका काली
 असावी.
 (५) पंचमीः—अपभ्रंशापायन
 (६) षष्ठीः—अपभ्रंशापायन
 (७) सप्तमीः—
 (८) सवोधनः—

ईकारान्त पुलिगी नामें

९ ईकारान्त पुलिगी नामे आकारान्त पुलिगी नामांप्रमाणें एतत् व
 इदं ह्या संस्कृत सर्वनामापासून अपभ्रंशाद्वारा निघालेल्या आ सर्वनामाच्या
 रूपांची जोड होऊन चालतात. संस्कृतात जे शब्द इदन्त आहेत ते मरा-
 ठीत ईदन्त होतात.

एकवचन

अनेकवचन

प्र.:-	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
द्वि.:-	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
तृ.:-	विवेकियै-सि	विवेकी, विवेकियाँ-सि
च.:-	विवेकिया-सि-तै	विवेकियाँ-सि-तै
प.:-	विवेकियाहुनि	विवेकियाँहुनि
प.:-	विवेकिया	विवेकियाँ
स.:-	विवेकियाँ	विवेकियाँ
सं.:-	विवेकिया, लाघनिया	विवेकी, विवेकियाँ
		हो, विवेकियानें

शान्तः- विवेकियाच्च विवेकियाँच
शब्दयोगीः- विवेकियाविण विवेकियाँविण.

- (१) प्रथमाः-आ य ए प्रत्यय विकल्पाने लगतात.
विवेकी + आ=विवेकिया अथवा विवेकी
विवेकी + ए = विवेकिये अथवा विवेकी

(२) द्वितीयाः-प्रथमेप्रमाणे.

- (३) तृतीयाः-विवेकी+एँ=विवेकियेँ
विवेकी + ओँ=विवेकियाँ अथवा विवेकीँ

- (४) चतुर्थीः-विवेकी + आ=विवेकिया
विवेकी + ओँ=विवेकियाँ

- (५) पंचमीः-विवेकी+आहुनि=विवेकियाहुनि
विवेकी+ओँहुनि=विवेकियाँहुनि

- (६) षष्ठीः- विवेकी + आ=विवेकिया
विवेकी + ओँ=विवेकियाँ

- (७) सप्तमीः- विवेकी + ओँ=विवेकियाँ

- (८) संशोधनः- विवेकी+आहो=विवेकियाहो
विवेकी + ओँहो=विवेकियाँहो, विवेकियानो, विवेकीँ

- (९) विवेकिया पदांतील इ चा लोप करून विवेक्या असं सामान्य रूप
वर्तमानमराठीने बनवले आणि विवेक्याने, विवेक्यांनी अशीं
तृतीयेचीं रूपें सिद्ध केलीं.

- (१०) पाणक्या-पाणक्ये; संपाक्या-संपाक्ये; अशीं रूपें वर्तमानमराठीत
होतात; परंतु, विवेकी-विवेकी.

उकारान्त पुलिंगी नामें

१० इकारान्त पुलिंगी नामांप्रमाणे चालतात.

एकवचन

अनेकवचन

प्र.:- गुरु

गुरु

द्वि.:- गुरु

गुरु

तृ:-	गुरु-सिँ	गुरुँ-सिँ
च:-	गुरु सि तैँ	गुरुँ सि तैँ
प:-	गुरुहुनि	गुरुँहुनि
प:-	गुरु	गुरुँ
स:-	गुरु	गुरुँ
सं:-	गुरु, यधू, यधो; सिंधू, सिंधो	गुरुँ
चान्त:-	गुरुच	गुरुँच
शब्दयोगी:-	गुरुविण, तव	गुरुँविण, तव

(१) गुरुनँ, गुरुँनी अर्शा तृतीयेचीं रूपें वर्तमानमराठीत होतात.

ऊकारान्त पुलिंगी नामें

११ ईकारान्त पुलिंगी नामाप्रमाणे प्रायः चालतात.

एकवचन

अनेकवचन

प्र:-विंचू, बहू

विंचू, बहू

दि:-विंचू बहू

विंचू, बहू

तृ:-विंचुवें, बहुवें सिँ

विंचुविँ, बहुविँ, विंचुवाँ, बहुवाँ सिँ

च:-विंचुवा, बहुवा-सि-तैँ

विंचुवाँ, बहुवाँ सि- तैँ

प:-विंचुवाहुनि

विंचुवाँहुनि

प:-विंचुवा, बहुवा

विंचुवाँ, बहुवाँ

स:-विंचुविँ, बहुविँ

विंचुविँ, बहुविँ

सं:- विंचुवा हो

विंचुवाँ हो

चान्त:-विंचुवाच

विंचुवाँच

शब्दयोगी:-विंचुवाँचीनि, विंचुवेंविण विंचुवाँविण, इ. इ. इ.

(१) कृपाळू, दयाळू बगेरे नामें व विशेषण ह्या च सदरात पडतात.

(२) कृपाळूनें, कृपाळूनीं, विंचवानें, विंचवांनीं, अर्शा रूपें वर्तमान-
मराठीत होतात.

ऐकारान्त व औकारान्त पुलिंगी नामें

१२ ऐकारान्त पुलिंगी नामें आणि औकारान्त नामें तीं ज्या पुलिंगी नामांचे अपभ्रंश असतात त्याप्रमाणे चालतात.

दलवई=दलवै

अनुभव=अनुभौ

आढव-उ=आढौ

मांडव=मांडौ

तृतीयाः-दलवैएँ, दलवई-दलवौ.

चतुर्थीः-दलवैया, दलवैयाँ.

तृतीयान्हिक समाप्त.

चतुर्थान्हिक.

१३ ज्ञानेश्वरीत नपुंसकलिंगी नामांच्या शेवटीं अ, अँ, इ, ई, उँ व ँ हे सहा स्वर सांपडतात. ऐकारान्त व इकारान्त नपुंसकलिंगी नामें अकारान्त व ईकारान्त नामांप्रमाणे चालतात.

१४ अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः- { १ फलं	फल	फळ	फल, फळु
द्विः- { १ फलानि	फलाइ	फलई	फळै

(१) वार्की रूपें पुलिंगाप्रमाणे.

(२) तृतीयेचीं बीजाँ (अनेकवचन), विश्वाँ, वांश्वाँ, अर्थां पुलिंगां-तल्याप्रमाणें रूपें सांपडतात.

(३) पंचमीचें दादरेंहुनि असें रूप आढळते.

(५) सप्तमीचें चारुस्थला असें रूप आढळते.

(६) वर्तमानकालमाचक धातुसाधितें अकारान्त असल्यास ह्या सदरांत पडतात:-

वाजत-वाजतें;

अरडांत-अरडांतें;

म्वांवात-म्वांवातें;

निद्रित-निद्रितें.

(७) मिथुन, समाधान, कुशल, जन्म, मान, मनुष्यपण, बीज, संधारण, हे शब्द वरीलप्रमाणें चालतात.

१५ ईकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें

एकवचन	अनेकवचन
प्र:- पाणी	पाणियें
द्वि:- पाणी	पाणियें
तृ:- पाणियेंसि	पाणीं सि
च:- पाण्या-सि-तें	पाण्यां-सि-तें
पे:- पाण्याहुनि	पाणियोंहुनु
प:- पाण्या	पाण्यां
स:- पाणी	पाणी
सं:- पाण्याहो	पाण्यांहो-नो

(१) पाणी, मैती, दर्हा हे शब्द पानीय, मौक्तिक, दधिक ह्या संस्कृत शब्दांपासून पाणिअ, मोत्तिअ, दहिअ अशा परंपरेनें आले आहेत. तेव्हां, अकारान्त नपुंसक नामांची प्रक्रिया त्याच लागू आहे.

एकवचन	अनेकवचन
प्र:- पाणिअ	पाणिऐं
तृ:- पाणिऐं	पाणिइं
च:- पाण्या	पाण्या
स:- पाणिइं	पाणिइं

" किरकोळ माछ विकणारे लोक दर्हाअ, मोतीअ, पाणीअ, असे द्रुत उच्चार अद्याप हि करतात.

(२) धारि शब्द पाणी शब्दाप्रमाणें चालतो. प्रथमेच्या एकवचनी अनुनासिक मात्र नसतो.

(३) पाण्या असे सामान्य रूप करून पाण्याने, पाण्यांनी अशी तृतीयेची रूपे वर्तमानमराठीने केली.

१६ उकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें

एकवचन	अनेकवचन
प्रः- गोढं	गोढवे
द्विः- गोढं	गोढवे
तृः- गोढवे-सि	गोढवी-सि
चः- गोढवा सि-तै	गोढवाँ सि तै
पः- गोढवाहुनि	गोढवाँहुनि
पः- गोढवा	गोढवाँ
सः- गोढवि	गोढवि
सः- गोढहो	गोढहो-नौ
चान्तः-गोढवाच	गोढवाँच

(१) इकारान्त नपुंसक नामाच्या सारखाच या नामांचा स्वभाव आहे.

(२) वीढं, हातिढं, टिटिढं, पिंपढं, पाटाडं, आवाडं, कुकुं, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात-

(३) वस्तुतः गुवा, पिंपर्वा, आवाल्या, टिटिभ्वा, असे सामान्य रूप वर्तमानमराठीत व्हावयाचे; परंतु, उच्चारसौकर्यार्थं गुरा, पिंपरा, आवाळा, असे होत. कुकुं या शब्दाचे कुक्वा असे होत. कारण, क्व चा उच्चार शिष्ट मराठीला करता येतो. अशिष्ट लोक कुका असे च सामान्य रूप करतात.

एँकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें

१७ संस्कृत एतत् व इद सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेले ईं, एँ सर्वनाम लागून हीं विशेषणें ऊर्फ नामे झाली आहेत. होणें (भवन), वानावें (वर्णितव्य), सोने (मुवर्ण), आविसालें (आविसालय), आले (आगत), अहवेचें (अहतेच), हीं नपुंसक नामें अकारान्त मूळ शब्दाना नपुंसकचिन्ह जो एँ प्रत्यय तो लागून झाली आहेत.

एकवचन	अनेकवचन
प्रः— दिसणें	दिसणीं
द्विः— दिसणें	दिसणीं
तृः— दिसणेन—सि	दिसणीं—सि
चः— दिसणेया—सि—तें	दिसणेंयाँ—सि—तें
पंः— दिसणेयाहुनि	दिसणेंयाँहुनि
पः— दिसणेया	दिसणेंयाँ
सः— दिसणेंयाँ, दिसणीं, आपणयाँ, दिसणीं केलाँ, पुढाँ	
संः— दिसणेंहो	दिसणींहो
चान्तः— दिसणेयाच	दिसणेंयाँच

(१) प्रथमाः—दिसण+एँ=दिसणें

दिसण+ई=दिसणीं

(२) तृतीयाः—दिसण+एन=दिसणेन

दिसण+ई=दिसणीं

(३) चतुर्थीः—दिसण+एया=दिसणेया

दिसण+एयाँ=दिसणेंयाँ

(४) सप्तमीः—दिसण+ओं=दिसणीं

दिसण+एयाँ=दिसणेंयाँ

(५) वस्तुतः पदातां हे ऐकारान्त शब्द अकारान्त च आहेत. चौदाव्या कलमात जे अकारान्त शब्द सांगितले, ते प्रायः संस्कृतसम असतात; व ह्या सतराव्या कलमातील शब्द तद्भव असतात. संस्कृतसम दर्शन शब्द अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो; व तद्भव दिसण शब्द एकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो. दिसण, गाल, सोन, वानाव, आविगाल, अदतेच, हे शब्द वस्तुतः अकारान्त आहेत, अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दाचा

हा दुसरा प्रकार समजणें प्रशस्त दिमतें. हा दुसऱ्या प्रकारातील शब्द प्रायः विशेषणें असतात.

- (६) ए काढून टाकून दिसण्या, आट्या, वानावया, अहंतेच्या, असें सामान्य रूप वर्तमान मराठी बनविते, अनेकवचनी सामान्य रूप अंत्य स्वरावर अनुनासिक देऊन होतें, हा सार्वत्रिक नियम.

चतुर्थान्हिक समाप्त

पंचमान्हिक

१८ आकारान्त खीर्लिंगी शब्द

एकवचन

	संस्कृत	महागद्दी	अपभ्रंश	मराठी
मूलशब्दः-	माला	माला	माला	माला
प्रः-	माला	माला	माला	माला
द्विः-	मालाम्	मालम्	मालम्	माला
तृः-	मालया	मालाअ	मालाअ	माला-सि
चः-	मालायै	मालाए	मालाए	माले-सि-तै
पः-	मालायाः	मालाहितो, मालचो	मालहे	मालातु, मालाहुनि
पः-	मालायाः	मालअ	मालहे	माला
सः-	मालार्या	मालाए, मालअ	मालहि	माला, माले
सः-	माले	माले	माले	माले
चान्तः-	—	—	—	मालेच
शब्दयोगीः-	—	—	—	मालाविण, मालेमासि

अनेकवचन.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	मालाः	माला	माला	माला
द्विः-	मालाः	माला	माला	माला
तृः-	मालाभिः	मालाहि	मालाहि	माली-सि
चः-	मालाभ्यः	—	—	माली-सि-तै

पं:-	मालाभ्यः	मालाहितो	मालहु	मालहुनि, मालहु
प:-	मालाना	मालाणं	मालहु	मालहु
स:-	मालानु	मालाहुं	मालहु	मालहु
सं:-	मालाः	माला	माला	मालाहो, मालाहो, मालानो.
चान्तः:-	—	—	—	मालाँच
शब्दयोगी:-	—	—	—	मालाँविण, मालाँतव, मालाँमाशि.

(१) प्रजा, फला, याचा, टिटिया, यगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात.

(२) भुज, भाप, आगलिक, हावँ, जाणीय, माय, यगैरे अकारान्त छीलिंगी शब्द मूळचे भुजा, भापा, आगलिका, हावाँ, जाणीया, माया, असे होते; सय प्रथमेच्या एकवचना ऐरीज अन्यत्र ते माला शब्दाप्रमाणे चालतात. पक्त, प्रथमेचें एकवचन अकारान्त होतें.

(३) माले (एकवचन), मालाँ (अनेकवचन), अशी सामान्य रूपें करून, मालेन व मालाँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी बनविते.

१९ इकारान्त छीलिंगी शब्द

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूलशब्द:-	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि
प्र:-	१ बुद्धिः	बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धि-दी
	२ बुद्धयः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धी
दिः	१ बुद्धि	बुद्धि	१ बुद्धि	१ बुद्धि-दी
	२ बुद्धीः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धी
तृ:-	१ बुद्धया	बुद्धीइ	१ बुद्धीए, बुद्धी	१ बुद्धी-ति
	२ बुद्धिभिः	बुद्धीहि	२ बुद्धीहि	२ बुद्धी-दि ति
च:-	१ बुद्धयै	—	—	१ बुद्धी ति ते
	२ बुद्धिभ्यः	—	—	२ बुद्धी-ति ते

पं:-	१ बुद्ध्याः बुद्धीइ	१ बुद्धीहु	१ बुद्धीहुनि
	२ बुद्धिभ्यः बुद्धीसुतो	२ बुद्धीहु	२ बुद्धीहुनि
प:-	१ बुद्धेः बुद्धीइ	१ बुद्धिहे	१ बुद्धी
	२ बुद्धीना बुद्धाण	२ बुद्धिहु	२ बुद्धी
स:-	१ बुद्धो बुद्धीइ	१ बुद्धिहि	१ बुद्धी हि
	२ बुद्धिपु बुद्धीसु	२ बुद्धिहुं हि	२ बुद्धी
सं:-	१ बुद्धे बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धी
	२ बुद्धयः बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धीहो
चान्तः	— —	—	१ बुद्धिच
	— —	—	२ बुद्धीच

शब्दयोगी:-

१ बुद्धी विना, बुद्धी तव
२ बुद्धी विना, बुद्धी तव

(१) राति, निगुति, गोठि. आदि, धणि, पाठि, स्तुति, योनि, वगैरे
शब्द ह्या सदरात पठतात.

(२) स्त्रि व लक्ष्मि शब्द जेव्हा न्स्वान्त्य असतात तेव्हा बुद्धि श-
ब्दाप्रमाणे चालतात.

(३) बुद्धी, बुद्धी, अर्शी सामान्य रूपे वर्तमान मराठी करते व बुद्धीने
व बुद्धीनीं अर्शी तृतीयेचीं रूपे होतात.

२० ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:-	देवकी	देवकिया
द्वि:-	देवकी	देवकिया
तृ:-	देवकिया सि	देवकीं, देवकिं-सि
च:-	देवकिये सि ते	देवकियाँ-सि ते
प:-	देवकियातु, देवकियाहुनि	देवकियाँतु, देवकियाँहुनि
प:-	देवाक्या, देवकिये	देवकियाँ

सः:-	देवकी, देवकिये	देवकी-कि, देवकियाँ
सं:-	देवकि-की, वर्ततिये, वाइये	देवकियाँहो.
चान्त:-	देवकियेच	देवकियाँच
शब्दयोगी:-	देवकी सवें, देवकिया विण	देवकियाँ सवें, देवकियाँ विण

(१) संस्कृत नदी व महाराष्ट्री नई शब्दाच्या रूपावरून हीं रूपें आर्यी आहेत.

(२) स्त्री व लक्ष्मी शब्द दीर्घान्त्य असतात तेव्हां देवकी शब्दाप्रमाणें चालतात.

(३) शनेश्वरींत इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाची कांहीं रूपें ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या रूपाप्रमाणे व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचीं फाहीं रूपे इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या प्रमाणें होतात. जसें, कवणी-कवणि, परी पारे, स्त्री स्त्रि, आणिकी-आणिकि, दीठी-दीठि, इ. इ. इ.

(४) जाली, जूझली, गरई, थोरी, वापीं, मुप्ताची, मिलणी, श्री, मुगी, पृथ्वा, वगैरे शब्द असे चालतात.

(५) देवकी, देवकिया अशीं सामान्य रूपें करून देवकीनें, देवकियांनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी करणे.

२१ उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

एकवचन

अनेकवचन

प्रः -	मातु	मातू
दिः -	मातु	मातू
तुः -	मातू-सि	मातूँ सि
चः -	मातू-सि तें	मातूँ-सिने
पः -	मातूहुनि	मातूँहुनि
पः -	मातू	मातूँ
सः -	मातू-तूँ	मातूँ
सः -	मातू	मातूँहो

चान्तः- मानूष

मानूच

शब्दयोगीः- न त्रुविण

मानूविण

२२ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द

एकवचन

अनेकवचन

प्रः- बहु

बहुवा

दिः- बहु

बहुवा

तृः- बहुवा-सिँ

बहुवाँ-सिँ-सिँ

चः- बहुवे-सि-तै

बहुवाँ-सि-तै

पः- बहुवाँतु

बहुवाँतु

पेः- बहुवा

बहुवाँ

सः- बहु

बहु

संः- बहु-इ

बहुवाँहो

चान्तः- बहुवेच

बहुवाँच

शब्दयोगीः बहुवा विण

बहुवाँ विण

(१) भू, सासू, उजू, कृपाजू, यगैरे शब्द असे चालतात.

(२) सासु शब्द न्दस्वान्त असतो तेइहां मातु शब्दाप्रमाणे चालतो;

य सासु शब्द सासा असा आकारान्त असतानां आकारान्त स्त्री-
लिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतो.

एकारान्त व ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द

२३ से, सवे, सटे, जांभै, एकवक्रे, चाचटे, चगेरे स्त्रीलिङ्गी शब्द
इकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतात.

एकवचन

अनेकवचन

प्रः- से, जांभै

से, जांभैया

तृः- से-सिँ, जांभैया-सिँ

सेँ सिँ, जांभैयाँ-सिँ

चः- से-सिँ सेँ, जांभैया-सिँ-सेँ

सेँ-सिँ-तै, जांभैयाँ-सिँ तै

२४ (१) गात्री=गाई, गाइ शब्द प्रथमेच्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

	एकवचन	अनकवचन
प्रः -	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृः -	गाई, गाया	गाई
चः -	गाई, गाये	गाई, इ. इ.

(२) हरिद्रा=हलद्वा, हलद्दी=हलदा, हलदी, हलदि.

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाण चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिंगी अजातिनाचक शब्दांना महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत विकल्पानें लागतात. त्यामुळे बरेच स्त्रीलिंगी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवारा, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिंगी शब्दांत अनुकरणान दिसून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिंी शब्द शानेश्वरींत नाहींत.

वायिका=वायिका=वाइका,

वाइका + आऊ = वाइकाऊ = वाइको = वायको = वायकाऊ अथवा वायकाऊ

एकवचन	अनेकवचन
प्रः-वायको (वाइकाऊ)	वायका (वाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें कांहीं रूपांत चालतो.

वायको शब्द शानेश्वरींत नाहीं; वाई आहे व तो ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

(४) भुज, माप, हार्थ, मुठ, चूल, वाय, वगैरे अकारान्त किंवा अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचे अपभ्रंश आहेत. ह्यांचीं प्रथमेचीं एकवचनां रूपें मात्र अकारान्त होतात. बाकीं सर्व रूपें ज्या आकारान्त किंवा इका-

ચાન્ત:- માતૃચ

માતૃચ

શબ્દયોગી:-ન વૃષિણ

માતૃવિણ

૨૨ ઝકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દ

અકવચન	અનેકવચન
પ્ર:- યહુ	યહુવા
દિ:- યહુ	યહુવા
તુ:- યહુવા-સિં	યહુવાં-વિં-સિં
ત્વ:- યહુવે-સિ-તે	યહુવાં-સિ-તે
પ:- યહુવાંતુ	યહુવાંતુ
પ:- યહુવા	યહુવાં
સ:- યહુ	યહુ
સ:- યહુ-ઈ	યહુવાંદો
ચાન્ત - યહુવેચ	યહુવાંચ
શબ્દયોગી: યહુવા વિણ	યહુવાં વિણ

(૧) ધ્રુ, સાસુ, ઝઙ, કૃષાલુ, ચૌરે શબ્દ અસે ચાલતાત.

(૨) સાસુ શબ્દ ન્દસ્થાન્ય અસતો તે હા માતૃ શબ્દાપ્રમાણે ચાલતો, ય સાસુ શબ્દ સાસા અસા આકારાન્ત અસતાના આકારાન્ત સ્ત્રી લિંગી શબ્દાપ્રમાણે ચાલતો.

૨૩ ઇકારાન્ત વ એકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દ

૨૩ સે, સવે, સટે, જામૈ, ઇકરકૈ, ચાપટે, ચૌરે સ્ત્રીલિંગી શબ્દ ઇકારાન્ત વ ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દાપ્રમાણ ચાલતાત.

અકવચન	અનેકવચન
પ્ર:- સે, જામૈ	સે, જામૈયા
તુ:- સે સિં, જામૈયા-સિં	સે સિં, જામૈયાં સિં
ત્વ:- સે-સિ સે, જામૈયે સિ તે	સે સિ-તે, જામૈયાં-સિ તે

२४ (१) गाभी=गाई, गाइ शब्द प्रथमेव्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतो.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र० -	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृ० -	गाई, गाया	गाई
च० -	गाई, गाये	गाई, इ. इ.

(२) हरिद्रा=इलदा, हलही=इलदा, हलदी, हलदि

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाण चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिङ्गी अजातिराचक शब्दाना महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात विकल्पाने लागतात. त्यामुळे बरेच स्त्रीलिङ्गी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे विकल्पाने चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवार, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिङ्गी शब्दात अनुकरणान दिवून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द ज्ञानेश्वरीत नाहीत.

वणिका=वणिका=वाइका;

वाइका + आऊ = वाइकाऊ = वाइको = वायको = वायकाऊ अथवा वायकाऊ

एकवचन	अनेकवचन
प्र०-वायको (वाइकाऊ)	वायका (वाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे काही रुपात चालतो.

वायको शब्द ज्ञानेश्वरीत नाही; वाई आहे व तो ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतो.

(४) भुज, माप, हावें, मुठ, चूल, वाव, वगैरे अकारान्त किंवा ओकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाचे अपभ्रंश आहेत. त्यांची प्रथमेची एकवचनी रूपे माप अकारान्त होतात. बाकी सर्व रूपे ज्या अकारान्त किंवा इका-

रान्त शब्दांपासून हे अकारान्त शब्द निघाले त्यांच्याप्रमाणे होतात.

भुज=भुजा, भाप=भापा, मुठ=मुष्टि, चूल=चूलि, इ. इ. इ.

(५) युक्ति—युगती, भक्ति—भगती, पंक्ति—पांती अशीं द्वंद्वे शानेश्वरी-च्या काली होती. युक्ति चें अनेकवचन युक्ती, परंतु युगती चें अनेकवचन युगतिया.

तद्वत्, भक्ति —	भक्ती
भगती —	भगतिया;
पंक्ति —	पंक्ती
पांती —	पांतिया
युगती —	युगतिया;

असा द्वंद्वप्रकार तत्सम व तद्भव शब्दांचा शानेश्वरकाली होता. हे दोन्ही प्रकार वर्तमानमराठीत मिश्र होऊन, तत्सम व तद्भव स्त्री-लिंगी इकारान्त व ईकारान्त शब्दांचीं दोन अनेकवचनें होतात.

भक्ति—भक्ती, भक्त्या

पंक्ति—पंक्ती, पंक्त्या.

युक्ति—युक्ती, युक्त्या

पांती—पाती, पात्या

युगती—युगती, युगत्या इ. इ. इ.

(६) देवी, नारी, सिंही, श्रीमती हे शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणे विकल्पाने शानेश्वरकाली चालत.

पट्टी:—नारीमाहारि अथवा नारियाँमाहारि अशीं दोन्हीं रूपे होत. पैकीं पहिले इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचे रूप वर्तमान मराठीत राहिले आहे.

(७) इ, ई व उ, ऊ, हे स्त्रीलिंगी शब्दांचे अंत्य स्वर एकमेकांच्या स्थानीं बदललेले शानेश्वरीत हमेशा सांपडतात. त्यामुळे इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ईकारान्तासारखा व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ऊकारान्तासारखा चाललेला आढळतो. उलट हि प्रकार होतो,

- (८) भीज=रीज हा शब्द शानेश्वरीत अकारान्त नपुंसक किंवा ईकारान्त किंवा ईकारान्त नपुंसक लणजे विं, वीं असा आहे तो वर्तमान मराठीत भी असा अथ स्वरावरून स्त्रीलिंगी होऊन त्याचे अनेक रचने मिथ्या होत; शानेश्वरकाली विय होत अस.
- (९) वर्तमान मराठीत अत्य मराचा लोप कर्म्याकडे प्रवृत्ती आहे. त्यमुळ; माला माल, बुद्धि बुध, ममु मात, असे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द बनले आहेत. ही लोपप्रवृत्ति शानेश्वरकाली च मुरू साली होती.

२५ टीका

- (१) पुलिगी शब्दाच्या अंदास अ, ॐ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ असे ९ स्वर येतात.

स्त्रीलिंगी शब्दाच्या अत्यास अ, ॐ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ असे ९ स्वर येतात.

आणि नपुंसकलिंगी शब्दाच्या अत्यास अ, ॐ, इ, ई, उँ, ँ असे ६ स्वर येतात.

पैकी ऐ व औ हे स्वर ज्याच्या अती आहेत ते शब्द इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त किंवा उकारान्त शब्दाप्रमाणे चालतात. लणजे मराठी ह्या प्रकारणी अपभ्रंशाला धरून आहे.

- (२) सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.

- (३) संस्कृत ल्य पासून निघालेला च हा प्रत्यय ल्य-च्च च अशा परंपरेने अपभ्रंशानून चाला आहे.

- (४) अपभ्रंशाला सोडून निघालीं रूपे शानेश्वरी म राठीने जी केली तीं आकारान्त व ईकारान्त पुलिगी शब्दाचीं आणि ईकारान्त नपुंसक-लिंगी शब्दाचीं. कारण, आज्ञाकारान्त पुलिगी मूळशब्द अपभ्रंशात नव्हते. तेव्हा त्यांना विभक्तिप्रत्यय नवीन शोधून काढावे लागले. त्या कामी संस्कृत एतत् न दद सर्वनामांची अपभ्रंश-द्वारा निष्पन्न झालेली आ, ए, इत्यादि रूपे शानेश्वरी मराठीला हाताशी सापडली. ईकारांत पुलिगी शब्दाच्या प्रथमच्या व द्वितीयेच्या एव वचनाला व अनेकवचनाला हि हा च नियम विक-

१' स्वप्ने लागू झाला. विकल्पाने लागू होण्यास कारण असे की
इन् प्रत्ययोत्पन्न जी महाराष्ट्री व अपभ्रंश यातील ई तिची रूपे
अगोदर होतीच.

संस्कृत महाराष्ट्री अपभ्रंश मराठी

हस्ती = हत्थी = हत्थि = हत्ती, हाती, हाशी

हस्तिनः = हत्थी = हत्थी = हत्ती, हाती, हाशी

तेव्हा तीं ठेवून शिवाय, आ, ए प्रत्यय लावून विवेकिया, विवेकिये
अशीं वैकल्पिक रूपे केला.

एकारान्त गणसकलिंगी शब्द अपभ्रंशात नव्हते. तेव्हा एतत्सर्वना-
मोत्पन्न ए सर्वनामाचीं रूपे लावून मराठीला त्याचीं रूपे सिद्ध करणे
भाग पडले.

ज्ञानेश्वरकालीन मराठीने हीं एतत्सर्वनामोत्पन्न व इदत्सर्वनामोत्पन्न रूपे
च सफटसमर्थी प्रत्ययार्थ का घेतली ? तर सर्वनामोत्पन्न प्रत्यय घेण्याचा हा
स्वभाव मराठीला संस्कृतापासून व आर्यभाषेपासून व शपरस्परेने मिळालेला आ-
हे. संस्कृतातील एकोनएक नामविभक्तिप्रत्यय आर्यपूर्वभाषेतील सर्वनामापासून
निघालेले आहेत.

वर्तमान मराठीतील तृतीयेने नै-नीं प्रत्यय, चतुर्थीचा ला प्रत्यय व
सप्तमीचा * त प्रत्यय यासंगधाने अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रक्रियेत ऊहा-
योह केला आहे.

सात्पर्य, ज्ञानेश्वरकालीन मराठीतील प्रायः सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशा-
तून अपभ्रष्ट होऊन आलेले आहेत.

पञ्चमान्हिक समाप्त

पष्ठमान्हिक

सर्वनाम

मी

एकवचन

संस्कृत महाराष्ट्री अपभ्रंश मराठी

प्र.:- अहम् अहम्मि, अम्मि, मि हउँ मी, मी

दिः-	मा, माम्	अभि, मि	महँ	मी, मौ, मज
तुः-	मया	मए, मद	महँ	मिया, मियाँ, म्या, मासिँ, मजसिँ, मज
चः-	मे, मह्यम्	—	—	मज, मासि, मातँ, मसि, मजसि
पंः-	मत्	मज्जत्तो, ममाहितो	मज्ज	मज्जहुनि
रः-	मे, मम	मज्ज	मज्जु	मज
उः-	मयि	मद्, मि	महँ	मौ, मज
चान्तः-	—	ॐ मेच्चअ	—	मास
सन्दयोगीः-	—	—	—	मजप्रति, हागि, मियाँविना, मज तव, मज वाचौनि, मौ वाचौनि, इ. इ.

(१) येथें मराठीचीं रूपें महाराष्ट्रीचीं जुळतात, अपभ्रंशाचीं जुळत नाहींत, हे मुचद्रानें दिलेला अपभ्रंश महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश दिशत नाहीं. महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश निराळा असावा.

मी

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	वयम्	अहो	अहो, अहोहँ	आहोँ, आहोँ
दिः-	अस्मान्, नः	अहो	अहो, अहोहँ	आहोँ
सु -	अस्माभिः	अहोहि	अहोहि	आहोँ, आहोँ
चः-	अस्मभ्य, नः	—	—	आहोँ, आहोँ- सि, आहोतँ, आमतँ

पः-	अस्मात्	अस्मासुतो	असहा	आहोतुनि
पः-	अस्माक, नः	अस्मा	असहँ	आहोँ
सः-	अस्मासु	अस्मेसु	अस्मासु	आहोँ
चान्तः-	—	अस्मेचअ	—	आमच
शब्दयोगी	—	—	—	आहोँ प्रति, आहोँ वाचोनि, आहोँ तव, १.१.

(१) येथें मराठीचीं रूप अपभ्रंशाचीं सुळत'त व मराठीशीं-तर कित्येक स्थळीं त्याहून जुळतात.

मजकुरिता, मजहून, ह्या रूपाच्या धर्मीं तर वर्तमान मराठींत त्याजकरिता, उपाजकारना याजकरिता, तिजकरिता, जिजकरिता, इजकरिता, इजहून, अशीं रूपे कसळ अनुकरणानें होतात.

२७

तूं

एकत्रचून

	संस्कृत	मराठीशी	अपभ्रंश	मराठी--
प्रः-	तस्मै	तुम्	तुहें	तू
दिः-	तस्मात्, त्वा	तुम्	तहें, पदें	तूं, तुज
तुः-	त्वया	तुमाज	तहें, पदें	तुवाँ, तुवाँ, तुजसिंसी तुज
चः-	तुभ्यम्, ते	—	—	तुज, तूज, तूसिं सी-सि, तुजसि, तूत, तुहस
पः-	तत्	तुज्ज	तुज्ज, नउँ,	तुजहूनि
			तुभ	
पः-	तव, ते	तुज्ज	तुज्ज	तुज
सः-	तव्यि	तुद	तहें, पदें	तूं, तुज

सं.:-	—	—	—	तु
चान्त -	—	स्तेचभ	—	तुस
शब्दयोगी:-	—	—	—	तुओं विण, तुज तव, तू वाचौनि, तुज वाचौनि, इ.

तू

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	यूयम्	तुसे	तुसई	तुसों, तुसिं, तुसी, तुसि
दि.:-	युष्मान्, व	तुसे	तुसई	" " " "
तृ.:-	युष्माभिः	तुसेदि	तुसेई	तुसों सि
च.:-	युष्मभ्य, व.	—	—	तुसों सि तै, तुमतै
प.:-	युष्मत्	तुसामुतो	तुसई	तुसोंहुनि
प.:-	युष्माक, व.	तुस	तुसई	तुसों
स.:-	युष्मासु	तुसेसु	तुसामु	तुसिं
चान्त:-	—	तुसेचभ	—	तुमच
शब्दयोगी -	—	—	—	तुसों वाचौनि, तुसों वाचौनि, तुस तव, इ. इ.

(१) काही थोड्या शरीत महाराष्ट्रीची पुळत नाहीं.

२८ अ व इ

इदम् ह्य ससृत सर्वनामाचीं अकारान्त व इकारान्त अंगे होतात.
महाराष्ट्रीत, अपभ्रंशत व मराठीत दि धी लकन राहिली आहे.

(१) पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	आ	ए
दि.:-	आ	ए

तृ.:-	एँ, इया, या, यया-सि	इहिँ, इहोँ, ईँ-सि
च.:-	इया, यया, या-सि-तै	इयाँ, याँ, ययाँ-सि-तै
पं.:-	इया-यया-या-हुनि	इयाँ-ययाँ-याँ-हुनि
प.:-	इया, यया, या	इयाँ, ययाँ, याँ
स.:-	ई, इये, ये, इए, इहिँ, इया	ईँ, ययाँ, याँ, इहिँ
स.:-	ए, आ,	एँहो, आँहो
चान्त.:-	ययाच, याच, इयाच	ययाँच, याँच, इयाँच
शब्दयोगी.:-	इया लागि, यया परीतै, या प्रति, यया विण	ययाँ परीतै, याँ प्रति इ. इ.

(२) स्त्रीलिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	ए	इया, या
दि.:-	ए	इया, या
तृ.:-	इया, पिया, या-सि	इहिँ-सि
च.:-	इये, ये-सि-तै	इयाँ, याँ-सि-तै
स.:-	इया	इयाँ
चान्त.:-	इयेच	इयाँच, याच
स.:-	ए	आँ हो
शब्दयोगी.:-	इये तव, इया विण, इ.	

(३) नपुंसकलिंग

प्र.:-	ऐ	इयै, यै, वियै
तृ.:-	ऐ	इहिँ-हो
स.:-	इहोँ, इहिँ, ई, इये	इयाँ, याँ

(१) अपभ्रंशत इदम् चै सप्तमीचै एकवचन इथि असें होतै, त्या-
वरून मराठी इथे हा शब्द निषाल्य आहे. एतत् च्ची सप्तमी एत्थ होते;
त्यावरून एथें निषाल्य आहे. वर्तमान मराठीतील जयें, जिथें, तेथें, तिथें;

कोठें (कोम), कुठें (कुम); ह्या जोडीचा हि इतिहास असा च आहे.
 (अत्र) अथे इथे, (तत्र) तथे, (यत्र) जथे, (कुत्र) कुथे, कठे, हे शब्द
 एथे-इथे, तेथे-तिथे, जेथे-जिथे, कोठे-कुठे, ह्या जोड्याहून अगदी भिन्न
 आहेत, व ते वर्तमान काली महाराष्ट्रातील अद्यापि लोक योजतात. इदानीं
 (स. ए.) पाखन दाणिं (आता). अतः (स. ए.)=अता=आतां. अपभ्रंश
 एव्हिं=एविं, तेविं, केविं, जविं, हां हि, सप्तमीचां रूपे आहेत.

२९

ए

एतत् सर्वनामापाखन महाराष्ट्री व अपभ्रंशद्वारा हें झालें आहे.

(१) पुढिग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एसो	एहो, एह	हा
दि.:—	एअम्	एहु	हा
तृ.:—	एएण	एएण	एणें, येणें-सि
च.:—	—	—	एया, येया सि तें
प.:—	एआहितो	एत्तहे	एयाहुनि, येयाहुनि
प.:—	एभ्रम	एअहॉ	एया, येया
स.:—	एत्थ, एअस्सि	एहें	एहॉ, एथ, येहॉ, येथ
चान्त —	—	—	एयाच, येयाच
शब्दयोगी:-	—	—	एणें विण, हा चांचोनि, एया तव

(१) पुढिग अनेकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एए	एह	हे
दि.:—	एए	एह	हे
तृ.:—	एएहें	एएहि	एहि हॉ, येहि-हॉ-सि
च.:—	—	—	एआं, एआं, येआं सिन्वे

पः—	एँएहितो	—	एयौहुनि, येयौहुनि
पेः—	एआण	एआण	एयौ
सः—	एएसु	—	एहौ, येहौ
चान्तः—	—	—	एयौच, येयौच
शब्दयोगीः—	—	—	एहि विण, हे वांचौनि,
			एयौ तव,

(२) स्त्रीलिङ्ग एकवचन

	महाराष्ट्री	अथभ्रष्ट	मराठी
प्रः—	एसा, एस	एह	हे
दिः—	एअम्	एहु	हे
तृः—	एआए	—	एसा, येसा, एये
चः—	—	—	एये
पेः—	—	—	एसाहुनि
पः—	—	—	एसा
सः—	—	—	एये
चान्तः—	—	—	एयेच

(२) स्त्रीलिङ्ग अनेकवचन

प्रः—	एआओ	—	एसा
तृः—	एआहि	—	एहि
पः—	एआण	—	एआँ, एयौ

व एयापासन ह्या शालेला आहे. ए सर्वनामाच्या प्रथमेच्या रूपांना महाप्राण घेण्याची लवच आहेच.

(२) येथे एक विशेष सांगण्यासारखा आहे. इ न ए ह्या सर्वनामांचीं रूपे ईकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांना, आकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांना व ऐकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दांना विभक्तिप्रत्यय छणून लागतात, कधी इ चीं रूप लागतात व कधी ए चीं रूप लागतात.

उदाहरणार्थः—

(अ) तैसं माझेया भक्तीविण (९-४३२).

ह्या स्थलीं भक्ती हे पद भक्ति ह्या स्त्रीलिङ्गी शब्दाचं तृतीयेचं एकवचन आहे. भक्ति शब्दाचं विशेषण माझी. माझी भक्ति ह्या विशेषणविशेष्याची एकवचनी तृतीया तीन तऱ्हांनी होईल. (१) माझिया भक्तीविण, (२) माझेया भक्तीविण, किंवा (३) माझेये भक्तीविण, पैकीं दुसरी तऱ्हा वरील उदाहरणात आहे.

(.आ) तैवि माझेये भक्तीविण (९-४२२).

येथे तिसरी तऱ्हा आहे.

ते या नपुंसकलिङ्गी सर्वनामाचीं चान्त एकवचनां दोन रूपे होतात.—(१) तेयाच, (२) नियाच.

पैकीं,

(इ) कि तियाचं पशुन वावो शालें (९-४३८).

ह्या उदाहरणात दुसरें रूप योजिलें आहे.

(ई) आटतिये अलकारी.

आटता अलकार ह्याचीं एकवचनी सप्तमीचीं तीन रूपे होतातः—

(१) आटतों अलकारी, (२) आटतेयों अलकारी, किंवा (३) आटतिये अलकारी.

पैकीं तिसरें रूप वरील उदाहरणात आढळते.

इतरत्र हि हा च ऊह करामा.

वृ.:-	१ तीए, तीअ	ताए	तिया सिँ
	२ ताहि	ताहिँ	तिहिँ सिँ
घ.:-	१ —	—	तिये सिँ तैँ
	२ —	—	तियाँ-सिँ तैँ
प.:-	१ तिस्ता, तीए, तदे		तिये
	तीअ		
	२ ताण	ताण, ताईँ,	तियाँ
		तईँ	
स.:-	१ तीए, तीअ	तीए	तिये
	२ तामु	तहिँ	तियाँ
चान्त.:-	—	—	तियेच
			तियाँच
शब्दयोगी:-	—	—	ते याचौनि, तिया बिना,
			तिये साठिँ, तिया याचौनि,
			तियाँ बिना, तियाँ साठिँ

(३) नपुसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	१ त	न, तु	तैँ
	२ ते	ते	तियाँ, त्यैँ, तैँ
वृ.:-	—	—	तेन, तेण, तेणें
			तिहिँ

बाकी पुल्लिङ्गाप्रमाण

(अ) सप्तमीचाँ तैँ व तेभ हीं कालवाचक व स्थलनाचक
क्रियाविशेषण शानेश्वरान्त आहेत

३१ ज

ज (जो, जी, जें) हें सर्वनाम त—प्रमाणें हुबेहुब चालतें,

३२ क (अपभ्रंश)

(१) नपुंसकलिङ्ग

एकवचन

प्र:-	कै
द्वि:-	कै
तृ:-	कै, कैवि, कैवि
चतु:-	कौ
पञ्च:-	कौ
स:-	कै, कइ, कहि, कही, केहि
चान्त:-	कैच, कैहाच

(१) अनेकवचन नाही; व स्त्रीलिङ्ग व पुलिङ्ग हि नाही.

३३ कवण (अपभ्रंश)

(१) ह्या शब्दाची कवण, कव्हण, कोण, कोण्ह, कोण्ही, कोणी अशीं रूपे सांपडतात. पैकीं शेवटल्या दोन खेरीज करून बाकींच्यांचीं रूपे पुलिङ्गी अकारान्त, स्त्रीलिङ्गी ईकारान्त व नपुंसकलिङ्गी ऐकारान्त शब्दाप्रमाणें होतात.

कोण्ही व कोणी ह्यांची प्रथमेच्या एकवचनाचीं तिन्ही लिङ्गी रूपे कोण्ही, कोण्ही, कोण्हि, कोण्हि, कोणी, कोणी, कोणि, कोणि अशीं होतात. ह्यांना बाकीचीं रूपे नाहीत.

३४ काह (अपभ्रंश)

(१) (चतुर्थां एकवचन) काहा, (पट्ठी एकवचन) काहा, (सप्तमी एकवचन) काहि, (चान्त) राहाच, एवढीं च रूपे ज्ञानेश्वरीत सांपडतात.

(२) काहो, काहि, काहि, काहो, काह, काह, काह, काह, काय, काय, हा शब्द केवळ किंवा प्रश्नार्थक विशेषण आहे. हा तिन्ही लिङ्गांना सर्व विभक्तिते सर्व वचनां लागतो. हा अव्यय नाही, कारण विशेषणाप्रमाणें नामांना हा लागतो. हा शब्द अपभ्रंशातील काह पासून निघाला आहे.

(३) काइ एक, काहिँ एक, काइ येक, काँइ येक असा हि जोड होतो.

३५ एक, इत्यादि

(१) पुलिंग

एक, अनेक, अनेग, आणिक, आन, आगान, एकैरु, अमुक, बहुतेक ह्यांचीं पुलिंगीं प्रथमेच्या अनेकवचनीं अकारान्त किंवा एकारान्त रूपें होतात. जसे, एक-एके, इ. इ. प्रथमेच्या एकवचनीं अकारान्त किंवा उकारान्त रूपें होतात. जसे, एक-एतु. वार्कीं रूपे अकारान्त पुलिंगाप्रमाणें.

(२) स्त्रीलिंग

एकादि शब्दांचीं स्त्रीलिंगी अंगे एक इत्यादि इकारान्त होतात. हे शब्द इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणे चालतात.

(३) नपुंसकलिंग

एकादि शब्द अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांप्रमाणे चालतात.

३६ एर, सर्व, सकल

पुलिंग.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	एर, एरु, एरु	एर, एरै
	सर्व	सर्व, सर्वै
	सकल, सकलु	सकल, सकलै
	एरएर,	एरएरै
	वार्कीं रूपे अकारान्त पुलिंगी शब्दांच्या प्रमाणें.	

(१) एर चें स्त्रीलिंग एरि

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	एरि, एरी	एरी

(२) सर्व, सकल, हे शब्द तिन्ही लिंगीं सारखे चालतात.

३७

(१) ऐस, ऐसैस, ऐसद, ऐतुल, ऐतुरु, ऐउत, ऐसण

(२) काइस, कैस, कैसैस, केवद, केतुल, केतुरु, केउत, केसण, किडत

(३) जैस, जैसैस, जेयद, जेतुल, जेतुक, जेउत, जेसण, जिउत

(४) तैस, तैसैस, तेयद, तेतुल, तेतुक, तेउत, तेसण, तिउत

(५) इचद, इतुल, इतुक, इउत, इण, इउल

हा पांच वर्गोंतील शब्दांचीं रूपें पुढिलीं आकारान्त, लीलिगी
इकारान्त, व नपुंसकलिङ्गी ऐकारान्त शब्दांच्या प्रमाणें होतात, जसें
ऐसा, ऐसी, ऐसें इ. इ. इ.

(अ)	संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
	ईदश	अइस	इस
	कीदश	कइस	कैस, काइस
	तादश	तइस	तैस
	यादश	जइस	जैस
	एतादश	एआइस	ऐस, एस
	अन्यादश	अण्णारिस (म.) अण्णाइस	अनाइस (अनायास), अनारिस
	सदश	सरिस	सरिस
	सदध	सरिग	सारिस
		एत्तुल	एतुल
		*इत्तुल	इतुल
		जेत्तुल	जैतुल
		तेत्तुल	तैतुल
		फेत्तुल	फैतुल
		एत्तिअ	एती-ति
		इत्तिअ	इती-ती
		तेत्तिअ	तेती-ति
		जेत्तिअ	जैती ति
		केत्तिअ	कैती-ति

(आ) ज्ञानेश्वरी वर्तमान मराठी

एति + क=एतिक=एतुक (इ चा उ होऊन)=

इत्ति + क = इतिक = इतुक	”	”	= इतक
तेत्ति + क = तेतिक = तेतुक	”	”	= तितक
जेत्ति + क = जेतिक = जेतुक	”	”	= जितक
केत्ति + क = केतिक = केतुक	”	”	= कितक

एस + ण = एसण

तेस + ण = तेसण

जेस + ण = जेसण

केस + ण = केसण

(इ)	संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
	इयत्	एयड	इवड, इवल (ड=ल)
	एतावत्	एआवड	एवड, एवल
	तावत्	तेवड	तेवड, तिवल
	यावत्	जेवड	जेवड, जिवल
	क्रियत्	केवड	केवड, किवल

(उ) इतुल = इउल = इवल (तु चा उ होऊन)

केतुक = केउअ = केउत (अ चा ओष य त चें आधिक्य)

(ऊ) ल प्रत्यय लागून

एवडाल, इतुलाल, इ. इ.

३८

(१) जेती, तेती, केती, एती हीं सर्वनामं ईकारान्त पुल्लिङ्ग व स्त्रीलिङ्ग ह्यांसारखीं आणि ईकारान्त नपुंसक शब्दांसारखीं चालतात.

३९ (१) संख्यावाचक

एकः—

पु. प्र. ए. एक-एक; अनेक. एक-एके

स्त्री. प्र. ए. एकी-की; अनेक. एकी

न. प्र. ए. एक-एक; अनेक. एक-एकें

नकारः— अनेक—अनेक (पु)

अनेकी—अनेगी (स्त्री.)

अनेक—अनेग (न.)

द्विः—

पुल्लिग अनेकवचन.

प्र. द्विः— दोनि, दोन्ही, दोनी, दोन्हीं, दोघै

तृ. च. प. सः— दौ, दोहि, दोही, दोहौ

चान्तः— दोहौच

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
प्र. द्विः—	द्वौ	दोणि	दोनि
	द्वौ	वेणि, बिणि	बीणी
	द्वे	वे	वे
	द्विगुण	दुउण	दूण
	द्विधाकार	दोधार	दोधार (री नि. वडुंग, तरवार)
तृः—	द्वाभ्या	दोहि	दोहि-ही
पः—	द्वाभ्या	दोमुतो	दोहीहुनि
पः—	द्वयोः	दोण्ह	दोही, दोहौ

त्रिः—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र. त्रिः—	तिणि	तिनी, तिन्ही, तिन्हीं, तीघ, तीघै
तृ. त्रिः—	तिहि	तिहि-ही
प. त्रिः—	तिण्ह	तिहि-हौ
चान्तः—	—	तिहिच

चतुर्ः—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र. चतुर्ः—	चचारि	चारि	च्यारी, चौघ, च्यान्ही
द्वि. चतुर्ः—	चउओ	—	चौ

तृः— चउहिं — चौहिँ-ही :

पः— चउण्हं — चौहों, चौ, चहूँ

चान्तः— — चौहीच

पंचम्—

महाराष्ट्री अपभ्रंश मराठी

प्रः— पंच — पाँचै

तृः— पंचहिं पंचहिं पांची

पः— पंचण्हं पंचहँ पांचों

षष्—

महाराष्ट्री अपभ्रंश मराठी

प्रः— छा- छह छा, छाहै, छाही

तृः— छहिं — छाहिँ

पः— छण्हं — छाहों, छाहों

चान्तः— — छाहीच, छाहोंच

सप्तम्—

महाराष्ट्री मराठी

प्रः— सत्त सत्त सात, सातै, सातै (न.)

तृः— सत्तहिं सातो

पः— सत्तण्हं सातों

चान्तः— — सातोंच

अष्टम्—

महाराष्ट्री मराठी

प्रः— अठ्ठ आठ, आठै

तृः— अठ्ठहिं आठिँ-ठों

पः— अठ्ठण्हं आठों

चान्तः— ————— आठोंच

नवम्—

महाराष्ट्री

मराठी

प्रः—

नव

नौ, नव, नवै

तृः—

नवहि

नवौ

पः—

नवण्ह

नवों

दशम्

महाराष्ट्री

मराठी

प्रः—

दह

दाहा, दाही

तृः—

दहहि

दाहौ

पः—

दहण्ह

दाहों

महाराष्ट्री

अपभ्रंश

मराठी

११

एआरह

एगारह

अकरा

१२

बारह

बारह

बारा

१३

तेरह

तेरह

तेरा

१४

चोदह

चउदह

चौदा

१५

पण्णरह

पण्णरह

पन्हरा

१६

सोळह

सोळा

सोळा

१७

सत्तरह

सत्तरह

सतरा

१८

—

अठ्ठरह

अठरा

१९

—

एगूणविसा

एकूणविस

२०

—

वीसह

वीस, विसा (अशिष्ट)

२१

एक्कीस

—

एकवीस

२२

बावीस

—

बावीस

२३

तेवीस

—

तेवीस

२४

चउव्वीस

—

चौवीस

२५

पणवीस

—

पंचवीस

३०	तीसं	—	तीस ! ते
३२	बत्तीसं	—	बत्तीस
३५	पणतीसं	—	पसतीस
४०	चालीसं - चाली		० चाल, चाली, चालीस (बत्ती-मान मराठी)
५०	पण्णासं, पण्णासा, —	—	पन्नास
	पण्णा, ० पण्णं, ० वण्णं		
५१	एकपण्ण		एकापन
५३	तेपण्णं		त्रेपन्न
६०	सट्ठि		साठि-ठ
६१	एकसट्ठि		एकसठ
७०	सत्तरि, ० हत्तरि		सत्तर, ० हत्तर
८०	असीइ		ऐशी
९०	नउइ		- नव्वद [नवदश, नवदह], ० नव
१००	१ सअ		एकस, शभर [स+भर]
	२ सआइ		दोनि सें = दोनशें
१०००	सहस्स		सहस
१००००	० सत्तसहस्स		सैं सहस, लक्ष, लाख
१०००००००	कोडी		कोडी

(२) क्रमवाचक

महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी —
पद्मिमहः	पहिल	पहिल, एकसर
१ निइज	—	बीज —
* दोसर	—	दुसर
तइअ		
* तैसर	तिइज	तीज
तिइज		तिसर
चउत्थ	चउत्थ	चौथ
पचग	—	पाँचर

छट्, * पपम	— --	साव, साक्षव
सत्तम	सत्तम	सातव
अट्ठम	अट्ठम	आठव
दसम	दहम	दहाव
एकादशम	—	अकराव
		शभराव
		सहस्राव
		लक्षाव
		कोडियाव } कोट्याव }

(३) अंशवाचक

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
$\frac{१}{४}$ —पाद	पाश	पाव, पावक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ —अर्ध	अड्ड	आड, आडक (निमक) (कृत्वा)
सार्ध	साड्ड	साड, साडे०
$\frac{३}{४}$ —पादोन	पाअउण	पाऊण, पाऊणक (कृत्वा)
$१\frac{१}{४}$ —सपाद	सवाअ	सवा, सवाक (कृत्वा)
$१\frac{१}{२}$ —द्वर्ध	दिवड्ड	दीड, दिडाव (क्रमवाचक), दिडक (कृत्वा)
$२\frac{१}{२}$ —अर्धतृतीय	अड्डाअ	अडीच, अडिचाव, अडिचक (कृत्वा)
$३\frac{१}{२}$ —अर्धचतुर्थ	अड्डट्ट	आउट, औट, औटाव, औटक (कृत्वा)

४ $\frac{१}{२}$ -- सार्धपंच	साङ्ग पंच	साङ्गपौंच, साङ्गपौंच
एकार्ध	एकाद्व	एकाध (धा), एखाद (दा) (व. म.)
१५० —	—	दीडसे

(४)

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
—	एकवारं	एकवार
—	एकबेल	एकाल
एकदा	—	एकदा
द्विकृत्वा, द्विक	दुखुत्तो, दुक्क (अर्थ मागधी)	दुक, दुर्क (रेफ उसनाः)
त्रिकृत्वा, त्रिक	तिखुत्तो, तक्क (अर्थ मागधी)	तिक, तिर्क
बहुकृत्वा	बहुदुत्त	बहुत
चतुष्क	चउक्क	चौक

(५) उजळणी (उज्वलनिका) = परघाचा (पारसी)

एकः द्विकृत्वा द्वौ = एके दुर्क दोन

एकः त्रिकृत्वा त्रयः त्रीणि = एके तिर्क तीन

एकः द्विगुणः द्वौ = एके दूणे दोन

एकः त्रिगुणः त्रीणि = एके तिणे तीन

एकः एकेन (गुणितः) एकः = एके एके एक

दश एकेन दश = दहा एक दहा

दश पंचभिः (गुणितः) पंचाशत् = दहा पाँची पन्नास

दश नवभिः नवतिः = दहा नव नव्वद

दश दशभिः शतं = दहा दहा शंभर

शतं शतानि दशसहस्र = शंभर शंभर दहाहजार
(हजार पारसी)

१६) संस्कृत तत्सम रूपे हि शानेश्वरीत आपटतात;
जसे:-शत, एकादश, प्रथम, पौडस, इ. इ.

४० आत्मन्

आत्मन् शब्दाचे महाराष्ट्रीत अप्प व अप्पण असे दोन अपभ्रंश होतात. त्यावरून मराठीत आप व आपण असे अपभ्रंश आहेत.

पुलिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:—	आप्प, आपण	आप, आपण
तु:—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
व:—	आपा, आपणा	आपां, आपणां
स:—	आपिं, आपणिं	आपीं, आपणीं
चान्त:—	आपाच, आपणाच	आपाच, आपणाच

स्त्रीलिंग

प्र:—	आपि, आपी, आपणी, आपणि	आपी, आपणी
-------	----------------------	-----------

नपुंसकलिंग

प्र:—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
तु:—	आपेन, आपे, आपणेन, आपणें	आपीं आपणीं
स:—	आपां, आपणेंयां, आपणा	आपां, आपणां

(भाववाचक) आपणपे

प्र:—	आपणपे	आपणपी
स:—	आपणपां	आपणपां
चान्त:—	आपणपेयाच	आपणपेयांच

(आहृत्तिवाचक)

आपाप—पी—पे

आपेसां—सी—से

आपुल आपुला—ली—ले

४१ विशेषणविशेष्यविभक्ति

(१) विशेष्याची जी विभक्ति ती च विशेषणाची असते. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांचे च अनुकरण मराठी करते.

(२) क्वचित् विशेषण अविभक्तिक राहत, जस,

(अ) वाम चरणी (सप्तमी एकवचन)

(आ) माट झाडी (प्रथमा एकवचन)

(इ) एरी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)

(ई) कवणी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)

(उ) परम गती (प्रथमा एकवचन)

(ऊ) मर्त्य लोका (चतुर्थी एकवचन)

(ऋ) जात क्षणी (सप्तमी एकवचन)

४२ वचन

(१) एकवचनाचे व अनेकवचनाचे प्रत्यय शानेश्वरी मराठीत प्रायः अपभ्रंशद्वारा व क्वचित् महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत, हे मागील तपशिलावरून स्पष्ट आहे. आकारान्त पुलिगी शब्द महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात नाहीत. सद्य मराठीने एतत् च इदम् ह्या सर्वनामापासून निघालेल्या ए व अ ह्या सर्वनामान्या रूपाची मदत प्रत्ययार्थ घेतली आहे. ही गोष्ट होर्नल व ग्रीम्स याना माहीत नव्हती. त्यांना घोडा या आकारान्त शब्दाचे अनेकवचन जें घोडे ह्मणून होते, त्यातील ए कसा आला त कळेना होर्नल ह्मणतो, There can be no doubt, that these so called nom-plur-forms are elliptic phrases, which must be filled up by supplying some collective noun as लोग, गन (Hoernle, Grammar p 23). अपभ्रंशात घोडअहे गणु असें पश्यांचे एकवचन होतें, त्यावरून प्रथमेच अनेकवचन घोडे झाले, असे तो ह्मणतो (Hoernle, Grammar, p 214) परंतु, हे सर्व गण्याटक आहे, हे सांगायलास नको. बीम्सचा हि प्रकार होर्नल सांगता च झाला आहे.

(२) वर्तमान मराठीत ज्याला सामान्य रूप ह्मणतात तें शानेश्वरी मराठीतील विभक्तिरूपावरून आलेलें आहे, होर्नल ह्मणतो त्याप्रमाणें इतर

गोड भापांतून वाटेल तेव्हा, वाटेल तसे घेतलेलें नाहीं. वर्तमान मराठींत अकारान्त पुष्टिगी शब्दाचें सामान्य रूप शानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपावरून कसें निघालें तें मागे सांगितल आहे. चार्कोच्या काराचा येथें निर्देश करतो. तृतीयेच्या नां व न प्रत्ययाची प्रक्रिया व तत्पूर्वी हाणारे इतरविभक्ति-सामान्यरूपसम शब्दाच सामान्यरूप याची मोड अकारान्त शब्दाच्या तृतीयेच्या रूपाप्रमाणें च आहे.

पुष्टिग

शानेश्वरी रूप

एकनाथी रूप

वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप

अकारान्तः— डोलेया-यां

डोलया-यां

डोळ्या, डोळ्यां

इः— हरी-री, -रीं-रिं

हरी-रीं

हरी, हरीं

ईः— विवेकिया-यां

विवेकिया-यां

विवेक्या, विवेक्यां

उः— गुरु-रु-रुं-रुं

गुरु-रुं

गुरु, गुरू

ऊः— बहु, बहुवि

बहु, बहुवि

बहु-बहुवा-बव्हा-
बहवा, बहू-बहुवां-
बव्हां-बव्हां

नपुंसकलिङ्ग

अकारान्तः— पुष्टिगाप्रमाणे

इ-ईः— पाणिया-यां

पाणिया-यां

पाण्या-ण्यां

ऊः— गोरुवा-यां
कुसुवा-यां

गोरुवा-या
कुसुवा-यां

गुरा-रां
कुस्वा-स्वां
कुका-कां

ईः— दिसणेया यां
आलेया यां

दिसणेया-यां
आल्या यां
आलिया-यां

दिसण्या ण्यां
आल्या-ल्यां

स्त्रीलिङ्ग

आः— माला ले, माली

माले ली

माले ली
सासे-सासां

इः— बुद्धि-द्धी, बुद्धी

बुद्धी द्धी

बुद्धी बुद्धी

ईः— देवकी किया, देवकी किया, देवकी-देवक्यौ
देवकियाँ देवकियाँ मुगी-मुग्यौ
स्त्री-स्त्रियाँ

उः— धेनू नूँ वेनू नूँ धेनू नूँ सासू सासूँ

ऊः— बहु बहुवे-बहुवा बहुवे-बाँ

बहुँ-बहुवि-बहुवाँ सामुवे-सामुवाँ

(अ) वर्तमान मराठी अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त शब्दापासून निघाले असल्यास, आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्याप्रमाणे सामान्यरूपे होतातः—

कौव (कृपा)ः— किवे-घौ

मुठ (मुष्टि)ः— मुठी-मुठीँ

(आ) हळद वर्गरे शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त चालतात

(कलम २४.)

हळद (हलदा, हलदी)ः—हळदे-दाँ; हळदी-दीँ

पांक (पफी, पफिका)ः—पाके-काँ; पाकी-कीँ

डाळ (दिदळा, दिदला)ः—डाळे-ळाँ; डाळी-ळीँ

(इ) कित्येक स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त आणि उकारान्त किंवा ऊकारान्त असल्यामुळे, दोन्हीप्रमाणे चालतातः—

सानु.— सासू—सूँ

सासूः— सासवे—सासवाँ

सासाः— सासे—सासाँ

स्त्रिः— स्त्री—स्त्रीँ

स्त्रीः— स्त्रिये—थौँ

(७) सर्वनामांचें सामान्यरूप.

शानेश्वरी -	एकनाथी	वर्तमान मराठी
अ, इ:-इया, यया, या,	या, इया	या (पु. न.), इ (स्त्री.)
इये, ये इ. इ.		
इयों, ययों, यौ इ.इ.	यों, इयों	यों (पु. स्त्री. न)
ए:- एजा, एया;	या, एया	ह्या (पु. न.), हि (स्त्री.)
एआ, एयों	यों, एयों	ह्यौ (पु. स्त्री. न.)
त:- तेया, तिथे, तिया,	तया, तथे	त्या (पु. न.), ति (स्त्री.)
तेयों, तियों, इ. इ.	तयों, तियों	त्यों (पु. स्त्री. न.)
जैस:- जैसेन, जैतेया, इ. इ.	जैसया, जैसिया	जशा, जश्या
जैसयों, जैसियों, इ.	जैसयों, जैसियों	जशों, जश्यों
याचप्रमाणें अशा, तशा, वशा, इ. इ. इ.		

साराश, वर्तमान मराठीतील सामान्यरूप शानेश्वरी मराठीतील विभक्तिरूपांवरून निपजलें आहे भाषेचा एकविधतेकडे बल आहे.

(ऊ) अनव्यवचनाचा अनुनासिक शानेश्वरीमध्ये होता. इ.स. ११२८ साली चानदेवाच्या पाटण येथील शिलालेखात तो आहे. त्यावरून, हा अनुनासिक पारधीचा ससर्ग होण्याच्या पूर्वी मराठीत आला. अर्थात्, संस्कृतांतर्गत पद्यीच्या व द्वितीयेच्या आन् पासून याची उत्पत्ति आहे यात संशय नाही.

४३ लिंग

शानेश्वरीत खालील शब्दांचीं लिंगें महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणें होतात, संस्कृतांतल्याप्रमाणें होत नाहींत.

संस्कृत	महाराष्ट्री	शानेश्वरी	वर्तमान मराठी
प्राक् (स्त्री)	पाउस (पु)	पाऊस (प.)	—
शरत् (स्त्री)	सरज (१)		सरा (पु)
			सराई (स्त्री.)
जन्म (न)	जग्म (पु)	जन्म (न)	जन्म (पु)

शिरस् (न.)	शिर (पु.)	शिर (न.)	शिर (पृ. न.)
नयन (न.)	णभण (पु)	—	नयन (पु.)
देह (पु.)	—	देह (न.)	—
गरिमन् (पु.)	गरिमा (स्त्री.)	गरिमा (स्त्री.) गरिम्	—
महिमन् (पु.)	माहिमा (स्त्री.)	माहिमा (स्त्री.)	माहिमा (स्त्री.)
अजलि (पु.)	अजली (स्त्री.)	अजलि (स्त्री.)	अजुळी (स्त्री.)
चौर्य (न)	चोरिआ (स्त्री.)	चोरी (स्त्री)	
निधि (पु.)	निधि (स्त्री पु.)	निधि (स्त्री. पु)	
गधि (पु)	गढी (स्त्री.)	गाठि (स्त्री.)	
बाहु (पु)	बाहा (स्त्री.)	बाहा (स्त्री.) आदि (स्त्री.) दुर्ग (न.) खेह (न.) वरु (स्त्री.) रोमा (स्त्री.) वली (स्त्री.)	
राजत्व (न.)	राणिमा (स्त्री.)	राणिव (स्त्री.)	इ. इ. इ.

आ हि बार्तात मराठीचा स्वभाव महाराष्ट्री व अपभ्रश यांच्या-

मार्गे आहे.

पट्टमान्हिक समाप्त

क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास

सप्तमान्हिक

४४ कर्तारि स्वार्थे

वर्तमाने लट्

परस्मैपद अनिट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रश	मराठी
उत्तमपुरुष	१ हयामि	हसउँ	हसैं, हसैं
	२ हयामो-मु	हसहुँ	हसों, हसैं

मध्यमपुरुष	३ हसति	हसति—हि	हसति
	४ हसह	हसहु	हसा
प्रथमपुरुष	५ हसद्	हसद्	हसे
	६ हसति	हसद्	हसति

परस्मैपदं अनिट्

१:—जाणँ, लाजँ, नाचरँ, भियँ, पाहँ, चुतँ, बोळँ, नेघँ, राणों, देखों

२:—जाणों, नेणों, पूसों, पाहों, बोळों, नेघों

३:—जाणसि, साघसि, पयसि, नोळयसि, परियसि, ससि, देंसि, घेंसि, होंसि

४:—जाणा, साघा, गेरा

५:—देखे, दाणे, पडे, पवे, चडे, नेणे, दीछे, पावे, रुपे, हसै, सिवै, दें, घे, देखै, घेई, दाणो

६:—फूटति, भेटति, लगति, मिरवति, पयति, टाकति, पीथि, जीथि, तराति, आहाति, नेघति, वीकेति, नव्हाति, साहाति, टोंति, आधि, क्षणधि, दीराधि, वीथि, लाहोंति, वरेंति, होति

कित्येक एकाक्षरी धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं ति बदल धि घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ चा आ किंवा ए करतात.

कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं एकवचनीं ऐ हा अन्त्य स्वर ए बदल घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ किंवा आ वर अनुनासिक ठेवतात. हा अनुनासिक सङ्कृतातील अनुस्वाराचा वराज आहे.

एकाक्षरी धातू

पी:—१ पिण्. २ पिओ. ३ पीसि. ४ पिया. ५ पीए. ६ पीति—थि
 पा:—१ पाण्. २ पाओ. ३ पासि. ४ पा. ५ पाए. ६ पाति—थि
 ए:—१ एण्, २ एओ ३ एसि. ४ एया. ५ एई, ए. ६ एति—थि,
 ए, एँ यति.

न+ए-१ नैएँ-ये २ नैएवों. ३ नैयेसि. ४ नैया. ५ नैए, नये ६ नैयति, नए-
नएँ नैये, नए. ति, नयति

न+दे-१ नंदी. २ नेंदां. ३ नेदिसि. ४ नेदा. ५ नेदी. ६ नेंदिति

जे धातू प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनीं प्रत्ययापूर्वी इडागम घेतात, त्यांना येथें सेट् हाटलें आहे; जसं:-करिति

जे इडागम घेत नार्हीत ते अनिट्; जसं:-हसति

जे विकल्पानें इडागम घेतात ते वेट्; जसं:-मानति, मानिति

लट्मध्ये मराठीने अपभ्रंशाचा सोहून महाराष्ट्रीचें जास्त अनुकरण केलें आहे. लिट्, लोट, व लृट् मध्ये हि महाराष्ट्रीचें च मराठीने अनुकरण केलेलें आढळतें. ह्याचा अर्थ इतका च कीं हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो त्याहून निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रांत होता. त्या निराळ्या अपभ्रंशापासून ज्ञानेश्वरी मराठी निष्पन्न झाली आहे. हा निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून इतका थोडा भिन्न असावा कीं त्याला अपभ्रंश असें भिन्न नामाभिधान हि शोभत नार्ही. ही टीका वृद्धन्ताना हि लागते. साराश, एकदर पुरावा पहाता, ज्ञानेश्वरी मराठी किंचित् उच्चाराने फेरबदल झालेल्या अपभ्रंशापासून निघाली आहे, हेमचंद्राच्या अपभ्रंशापासून निघालेली नार्ही असें विधान करण्याकडे प्रवृत्ति होते.

वर्तमान मराठींत हा लट् कवितेंत येतो; योलण्यात क्वचित् येतो.

स्वार्थे, कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त हे सर्व धातुसंज्ञक आहेत; व ह्यांना लडादि होतात. तेव्हां धातूची सिद्धि प्रथम देऊन नंतर लकार दिले पाहिजेत. परंतु, येथें प्रथम स्वार्थे लकार दिले आहेत व नंतर कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त धातूची सिद्धि कशी होते ती सांगितली आहे.

परस्मैपदं सेट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उ. पु.	१ करिमि, करेमि	करिमि, करउँ	करी
	२ करेमो	करहुँ	करुँ
म. पु.	३ करेसि	————	करिसि
	४ करेद	————	करा

२	हसामो, हसता, हसेदा	हसाहुँ	हसौँ
३	हस, हससु, हसेहि	हसु, हससु, हसेहि	हसौँ, हस, हससु
४	हसह	हसहु, हसेहु	हसा, हसौँ
५	हसउ	हसउ	हसो
६	हसतु	हसतु, हसहिँ	हसतु
१	हसौँ, चानूँ, गणूँ, देखौँ		
२	हसौँ, चानूँ, गणौँ, देखौँ		
३	हसौँ, जाण, फर, जाणौँ, आइक, आइकै (आइकेहँ=आइकेहि)		
	पाहे, उपसाहे, देख, जाणसु, देखै, दे		
४	देखौँ, अवधारा, आइवौँ, परियछौँ, करा, देयाँ, घेयाँ, नेयाँ		
५	जलो, पीठो, गूठो, असो, अवधारिजो, देओ, घेओ, जिओ, करो, करु		
६	देह, करिह, असतु, मासिह, घैतु, घैतु, जाँतु, पीठु-घु		
	वरसु, कीजसु धरैरे रूपे आत्मनेपदी आदेत.		
	धर्तमान मराठीत (१) हसौँ, (२) हसौँ, (३) हस,		
	(४) हसा, (५) हसो, (६) हसोत, अर्थां रूपें होतात.		

४७ अनद्यतनभूते लङ् (सेट् व अनिट्)

संस्कृत	प्राकृत	• मराठी
१ आसम्, अहसम्	आसि	(असेँ) असेँ, (हसेँ) हसेँ, करी
२ आस्म, अहसाम	आसीमो-आसीमु	असौँ, हसौँ, करूँ
३ आसीस्, अहसस्	आसि, आसीस्	असस, हसस, करीस
४ आस्थ, अहसत	—————	असा-सौँ; हसा-सौँ, करौँ
५ आसीत्, अहसत्	आसि	आत्मनेपद-असे, हसे, करी परस्मैपद-असत, हसत, करीत
६ आसन्, अहसन्	—————	असत, हसत, करीत

लट् पुढें असतां, संस्कृतांत घातूंच्या मागें जो अडागम होतो, तो मराठींत होत नाहीं; प्राकृतांत हि क्वचित् होई. न. होण्याकडे चं प्राकृतांत प्रवृत्ति होती, ती मराठीनें अनपवाद कायम केली. मेऱ्हाणे विहितस्य प्रत्यस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ इत्येव आदेशा भवति. अडागमलोपा परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्यस्य स्थाने इअ आदेशो भवति. अडागमलोपा विकल्पेन भवति; यथा:—

अकार्पात्	=	कासी, काही, काहीअ, अकासी
अस्थात्	=	ठासी, ठाही, ठाहीअ, अठासी
अग्रहीत्	=	गेण्हीअ

वैदिक लट् मध्ये हि कधीं कधीं अडागम होत नसे.

ह्या लट् ला दादोवा रीतिभूत झणे व तो मराठीतील जुन्या वर्तमाना-पासून क्षणजे लट् पासून निघाला, असें प्रतिपादी.

उदाहरण:—

तव कृष्ण छाणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जं होता ।

तैं आहों नसों ऐसी चित्ता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥

(अध्याय ४ था)

येथें छाणे (प्रथमपुरुष एकवचन) व नसों (उत्तमपुरुष अनेकवचन) अनद्यतनभूते छुट् चें आहे.

तेथ तीन्ही लोक डंढलित । मेरुमंदार आंदोलत ।

समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ १५५ ॥

(अध्याय १ ला)

येथें उल्लसित, आंदोलित हीं छुट् जीं प्रथमपुरुषा अनेकवचनार्थें रूपा आहेत; व उसलत हें प्रथमपुरुषार्थें एकवचन आहे.

१ अहसम् पासून मराठी (अ)हसें. अन्त्य अं चा ऐ करण्याचा मरा-
ठीचा स्वभाव. तदनुरोधानें हसें. हसें असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि
करतात.

२ अहसामु पासून (अ)हसाउँ, हसों.

३ अहसस् पासून (अ)हसस

कंसांतील रूपें वर्तमान मराठीत भूतहेतुहेतुमन्त्रावे योजितातः
जतें, जर मी जातों तर तो येता.

संस्कृतात हा काळ संयुक्त आहे. पूरयितृ ह्या नामाच्या प्रथ-
मेच्या एकवचनाला अस् धातूच्या वर्तमानकालाचीं रूपे उत्तम व मध्यम
पुरुषी लावतात व प्रथम पुरुषी लावीत नाहींत आणि प्रथम पुरुषाच्या
अनेकवचनां नामाचें प्रथमेच अनेकवचन योजतात. तो च प्रकार हुबेहुब
मराठीत होतो. हा लृट् वीगस् व होन्ल यांना माहीत नाहीं, वर्तमान मराठी
कवितेंत हे रूप योजतात; बोलण्यात कचित् येतें.

५२ भविष्यति लृट् अनिद्

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसें+ल=हसैन
२	हसिष्यामः	हसेहिमो	हसें+ल=हसें
३	हसिष्यसि	हसेहिसि	हससि + ल=हससील
४	हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिद्	हसा + ल=हसाल
५	हसिष्यति	हसेहिद्	हसेइ+ल=हसैल
६	हसिष्यन्ति	हसेहिंति	हसति + ल=हसतील

भविष्यति लृट् सेद्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	करिस्सामि, करिहिमि	करीं + ल=करीन
२	करिस्सामो-मु, करिहिमो	करूं + ल=करूं
३	करिस्ससि, करिहिसि	करिसि+ल=करिसील
४	करिस्सथ, करिहित्था	करा + ल=कराल
५	करिस्सद्, करिहिद्	करी + ल=करील
६	करिस्सति, करिहिंति	करिति+ल=करितील

करिहिमि=करिइहं=करीं

करिहिमु=करिइउं=कर्युं=करूं

करिहिसि=करिइसि=करिसि

करिहित्था=करिइद्दा= कन्या=करा

करिदिइ=करिइइ=नरी

करिहिति=करिइति=करिति=करिति

अशीं लुट् चीं महाराष्ट्रीपादन मराठीत रूपे निपजतात. तीं लट् च्या रूपासारवीं च कानांला भासतात. तेव्हा लट् रूपे व लुट् रूपे ह्यातील भेद दाखविण्याकरिता मराठीने लट् च्या रूपाना स्वार्थे ल प्रत्यय शानेश्वरकालीं निक्कलाने लावला. विनल्पाने लावला असे द्वाण्यच कारण कीं, ल प्रत्ययाग्रेरीज सार्धां लुट् चीं रूपे शानेश्वरीत सापडतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखात उघटे व वाहति हीं रूपे ल प्रत्ययाग्रेरीज लुट् चीं आहेत. स्वार्थे ल लागतो, हे वीम्स व होन्स यांना खोषपर्तिकर सांगता आले नाही.

वर्तमान मराठीत (१) हसेन, (२) हयें, (३) हसतील, (४) हसाल, (५) हसेल, (६) हसतील, अशीं रूपे होतात. हा लट् वर्तमान मराठीत पार योजतात.

५३ हेतुहेतुमद्भावे लृट्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१ अकरिष्यम्	करिस्ताम्	करी+इल=करीन
२ जकरिष्याम	करिस्तामु	कय्युं=कल्लें+इल=कल्लें
३ अकरिष्यस्	करिस्तस्	करिस+इल=करिशील
४ अकरिष्यत	करिस्तद्	कन्या=करा+ल=कराल
५ अकरिष्यत्	करिस्तद्	करी+इल=करील
६ अकरिष्यन्	करिस्तन्त	करित+इल=करितील

भूतकालातल्याप्रमाणे येथें हि अडागनाचा खोप झालेला आहे. लट् चीं व लृट् चीं रूपे सारवीं च दिसतात, इतर च कीं अर्थात भेद आहे.

यत्रहमिदमकरिष्यम्=जर मी हें करीन, ह्या वाक्यात करान ह लृट् चे रूप आहे. हा लट् वीम्स व होन्स यांना माहीत नाही.

येथेंप्रमाणे, (१) वर्तमाने लट्, (२) निधिलिड्, (३) लोट्, (४) अनग्रतनभूते लृट्, (५) भूते लृट्, (६) अनग्रतनभविष्यति उट्, (७) भविष्यति लट्, व (८) त्रियायाः अनिष्पत्तौ हेतुहेतुमद्भावे लृट्, असे आठ लकार महाराष्ट्रीद्वारा मराठीत उतरले आहेत. पैकीं भूते लृट् चे होत्या=होता

एवढें एक च रूप राहिलें आहे. भविष्यति लट् व लृट् यांचीं रूपें दिस-
ण्यात व बोलण्यात एक च भाषतात; परंतु त्याचे उगम अगदीं निरनिराळे
आहेत. वर्तमाने लट् मध्ये परस्मैपद व आत्मनेपद आहे. विधिलिट् व
लोट् यात हि मध्यमपुरुषाच्या एकवचनीं आत्मनेपद आहे. वर्तमाने लट्
आणि भविष्यति लट् व लृट् ह्यात कित्येक धातू प्रत्ययाच्या पाठांमागे इडागम
घेतात व कित्येक घेत नाहींत. इडागम घेणाऱ्या धातूना सेट् व न घेणाऱ्यांना
अनिट् ह्मणतें आहे. कित्येक धातू वेट् ह्मणजे इडागम विकल्पानें घेणारे हि
आहेत. जसें:—

तो करी— सेट्
तो उपकरे—अनिट् } वेट्

हा इडागम घेण्याचा व न घेण्याचा किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण
मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रीत इट् चें हसेमि व कृ चें
करिमि किंवा करेमि अशीं रूपें का होतात, तें उलगाडण्याचें काम येथें
अप्रस्तुत आहे. परंतु, हा प्रश्न प्राकृत भाषांच्या ऐतिहासिक व्याकरणात
विचार करण्यासारखा आहे. (१) लट्, (२) लिट्, (३) लुट्, (४)
लृट्, (५) लेट्, (६) लोट्, (७) लङ्, (८) लिङ्, (९) लुङ्, व
(१०) लृङ्, असे मूळचे दहा लकार. पैकीं वैदिक लेट् संस्कृतात लोप
पावला होता. लिट् महाराष्ट्रीत बहुतेक ह्रस्व झाला होता, आणि लुट् हि
लोपत च होता. विधिलिट् व आधीलिट् महाराष्ट्रीत एक झाले होते.
त्यामुळे (१) लट्, (२) लिट् (३) लोट्, (४) लङ्, (५) लुङ्,
(६) लृङ्, (७) लट् व (८) लृङ्, असे आठ च लकार ज्ञानेश्वरी मरा-
ठीत दृष्टीस पडतात.

५४ कर्मणि व भावे.

पाहिला प्रकार.

संस्कृतात कर्मणि धातूष य, इय प्रत्यय लागतात. तत्स्थानीं महारा-
ष्ट्रीत प्रायः ज्ञ, इज्ञ आदेश हातो. त्याचा मराठीत ज आदेश होतो:

क्रिय=करिज्ञ=कीरज

गम्य=गमिज्ञ=गमिज

क्रिय=किरज=कीज

करिज, गमिज, कीज ह्य कर्मणि धातूना बहुतेक सर्व लकार होतात.

कर्मणि गम्

गम्य=गमिय=गमिज्ज=गमिज

लट्

महाराष्ट्री

मराठी

१ गमिज्जामि

गमिज्

२ गमिज्जामु

गमिज्

३ गमिज्जसि

गमिजसि

४ गमिज्जद्

गमिजा

५ गमिज्जद्

गमिजे

६ गमिज्जति

गमिजति

विधिलिङ्

१ गमिज्जेज्जा

गमिजे

२ गमिज्जेज्जामु

गमिज्जमु

६ गमिज्जेज्जा

गमिजे

लोट्

१ गमिज्जामु

गमिज्

५ गमिज्जउ

गमिजो

६ गमिज्जतु

गमिजतु

लृट्

१ गमिज्जिहिमि

गमिजैन

५ गमिज्जिहिद्

गमिजैल

६ गमिज्जिहिंति

गमिजतील

काहं धातूंचीं कर्मणि रूपें

१ हरिसिज्जद् = हरिपिजे

३ होइज्जद् = होइजे

२ आरुव्विज्जद् = आरुव्वेजे

४ अनुमविज्जद् = अनुमविजे

५	घरिज्जइ=	घरिजे	१३	बुझिज्जइ=	बुझिजे
६	जरिज्जइ=	जरिजे	१४	ठाविज्जइ=	ठेविजे
७	तरिज्जइ=	तरिजे	१५	गेण्हिज्जइ=	घेइजे
८	हरिज्जइ=	हरिजे	१६	भणिज्जइ=	ह्वाणिजे
९	दिज्जइ=	दीजे	१७	करिज्जइ=	करिजे
१०	रमिजइ=	रमिजे	१८	जिइज्जइ=	जीजे (जीव्)
११	लहिज्जइ=	लाहिजे	१९	जिणिज्जइ=	जीणिजे (जी)
१२	छिधिज्जइ=	सिधिजे (स्पृश्)	२०	भिज्जइ=	भिजे

२१ जाणिज्जइ= जाणिजे, नेणिजे

वर्तमान कृदन्तः— गमिजत (ता-ती-तै)

भूत कृदन्तः— गामिजेल (ला-ली-लै)

भविष्य अव्ययी कृदन्तः— गमिजता

वर्तमान गद्य मराठीत हीं रूपे नाहीत; छुत झालीं. जाणिजे, ह्वाणिजे, हाणजे वगैरे एखाददुसरे रूप राहिले आहे. परंतु, वर्तमान पद्यात हीं रूपे येतात.

ह्याचा अर्थ इतकाच की, पद्यात पाच सहाशे वर्षांपूर्वीचीं रूपे योजिलेलीं चालतात. ह्या दृष्टीने पदाता, सदृष्ट नाटकात, महाराष्ट्री पद्यात व सौरसेनी गद्यात योजिलेली ज्या अर्थी आढळते, त्या अर्थी महाराष्ट्री सौरसेनी हून वृद्ध असावी, असें ह्मणणे भाग पडतें. ऐतिहासिकदृष्ट्या पदाता सौरसेनी महाराष्ट्रीहून प्राचीन आहे. प्रथमदर्शनां हा विरोधसा भासतो परा, परंतु, ह्याला उत्तर आहे, ते असें की, राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाची व सर्वसामान्य भाषा कवितेत योजून, सर्व देशातील व प्रांतातील श्रोत्यांना आपली कविता सारली च वळावी, असा कालिदासादि कवींचा आशय असावा.

५५ कर्मणि व भावे

दुसरा प्रकार

महाराष्ट्रीत घातूला च किंवा व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपे होतात. त्यापासून मराठीत व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपे होतात. भावे रूपे प्रथमपुरुषी एकवचनीं वेपढीं चालतात. हा गुण मराठीनें ससृतापासून

पेतला आहे. मराठीत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा चकारान्ताच्या तृतीयान्त असतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भूयते	हुव्वइ	होववे
लूयते	लुव्वइ	लववे
परिभूयते	परिमुव्वइ	परिसेवे
जीव्यते	जिव्वइ	जिववे
जीर्यते	जीरइ	जिरवे
तीर्यते	तीरए	तरवे
पूर्यते	पूरइ	पुरवे
रम्यते	रम्मइ	रमवे
गम्यते	गम्मइ	गमे
घृह्यते	घेप्पइ	घेपे, घेयवे
स्थीयते	ठीअइ	ठेयवे
दीर्यते	दीसए	दीसे
लभ्यते	लभ्मइ	लाभे
स्पृश्यते	सिप्पइ	सिपे
क्रियते	कीरइ	करवे
जायते	णव्वइ	जाणवे, नेणवे
भण्यते	भण्णइ	हाणवे, हाणिपे

मराठीत सर्व कर्मणि व भावे रूपं आत्मनेपदि व अनिट् असतात.

सवव,

हुव्वइ=हुव्वए=हुव्वये=होववे

भण्णइ=भण्णए=भणवे

पाठीमागील वकारामुळें व अकारामुळें पुढील एकाराला वेकारादेश होतो.

भावे लट् व लङ्

सकर्मकः— मातें, तूतें, तेयातें, माझेन, तूझेन, तेयाचेन तें काम करवे,
करवे ना किंवा न करवे;

मातें इ. इ. तों कामें करवाति, करवाति ना, इ. इ.

अकर्मकः— मातें इ. इ. हसवे, हसवे ना, न हसवे
लट्

सकर्मकः— मातें काम करवेल
मातें कामें करवतील

अकर्मकः— मातें हसवेल

कृदन्तः— करवत, हसवत इ. इ.
करवल, हसवल इ. इ.

घेपे, नोडवे, रिगवे, घलपे, नांगवे, पसरवे, घचवे, इत्यादि अनेक
रूपे शानेश्वरीत आदेत.

प्रयोजक, सन्नत, नामधातू वगैरेचीं भावे रूपें होतात.

प्रयोजकः— करवि—करविव

मारवि—मारिव

हसवि—हसविव

शानेश्वरीत ह्या भावे रूपांचा मूळचा अर्थ राहून शिवाय कित्येक
स्थलीं शक्यार्थ हि प्रतीत होतो. वर्तमान मराठीत मूळचा अर्थ जाऊन
केवळ शक्यार्थ च तेवढा राहिला आहे.

होर्ल ह्या भावे रूपांना प्रयोजक समजे. परंतु हीं प्रथम-
पुरुषीं च तेवढीं कां चालतात, तें त्यानें लक्ष्यांत घेतलें नाहीं.

कर्मणिः— क्रियते = करिज्जइ = करिजे

भावेः — क्रियते = किरइ = करवे

प्रयोजकः— काराप्यति = कायवेइ = करवी

तव्यत्ः— कर्त्तव्य = करव्य = कराव (वा-ची-वें) (विशेषण)

प्रथमपुरुषीं एकवचनी भावे रूप सदा एकारान्त असतें, व प्रयोजक
रूप ईकारान्त असतें.

हा भावे वर्तमान मराठीत बोलण्यांत पार येतो.

प्रयोजक कर्मणि व भावे

{ आरोप्य=आरोपिज (आरोपिजे, आरोपिजे)
{ आरोप्य=आरोपव (आरोपवे)

{ कराप्य=करविज	(करविजे)
{ कराप्य=करवव	(करववे)
{ मान्य=मानिज	(मानिजे)
{ मान्य=मानव	(मानवे)

५५ णिच् प्रयोजनायां (सेद्)

मराठीत प्रयोजक धातू बनविण्याचे खालील प्रकार आहेत:—

- (१) धातूच्या उपधेस वृद्धि किंवा गुण होऊन प्रयोजक बनतो; जसें,
फिट-फेड; फुट-फोड; भिड-भेट; दप-दाप; पड-पाड; मर-मार;
सुट-सोड; मर-मार; मन-मान; लव-लाव; वच-वांच; उघडी-
उघाडी; इ. इ.

संस्कृतांत णिचाचा अर्थ सर्व णिजन्त रूपांत असतो च असा निषम नाही. तो च प्रकार मराठीत होतो. दुसऱ्याकडून क्रिया करविण्याचा हेतु प्रयोजक साधित धातूंत असतो संस्कृत प्रयोजक साधित धातू सिद्ध समजून त्यांची पुन्हां प्रयोजक रूपें मराठी बनविते; जसें,

फेड-फेडविणें; फोड-फोडविणें; इ. इ.

हा प्रयोजक साधित धातूचा मराठीत साध्या धातूप्रमाणें उपयोग होतो. याकें महाराष्ट्रीत हीं प्रयोजक रूपें होती; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
*उद्धटायति	उग्घाडइ	उघाडी
पातयति	पाडइ	पाडी
मारयति	मारइ	मारी
नाशयति	नासइ	नाशी
मानयति	माणइ	मानी
दर्पयति	दापइ	दापी
घटयति	घडेइ	घडी

- (२) संस्कृत आपय, महाराष्ट्री आव पासून मराठीत अव आगम धातूला होऊन प्रयोजक धातू बनतो; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
* हसापयति	हसावेइ	हसवी
* रमापयति	रमावेइ	रमवी
* करापयति	करावेइ	करवी
* घटापयति	घटावेइ	घडवी
* हारपयति	हारवेइ	हारवी
* गमापयति	गमावेइ	गमावी, गमवी (घालवी)
उत्थापयति	उठ्ठवेइ	उठवी
स्थापयति	ठवेइ	ठेवी, ठवी (अशिष्ट)
* हीरपयति	हीरवेइ, हीरइ	हीरवी, हीरी
रोपयति	रोव्वेइ	रोवी

(३) संस्कृत प मराठीत प रहातो; जसें,

संस्कृत	मराठी
आरोपयति	आरोपी
अपलापयति	अपलापी

(४) संस्कृत अय बदल मराठीत आल होतो; जसें,

ग्राहयति घाली (घेआली)

प्रयोजना विचक्षित असतां, प्रयोजक धातू नियमानें सेट् असतात.

प्रथमपुरुष एकवचन

कर्त्तरि

उट्:—	हसवी
लिट्:—	हसविजे, हसविज्जा, हसवज्जा
लोट्:—	हसवो
लङ्:—	हसवी
लृट्:—	हसवील

, कर्मणि

लट्— हसविजे
 लोट्— हसविजो
 लृट्— हसविजैल

हा प्रयोजक वर्तमान मराठीत कायम आहे.

५६ सन् प्रक्रिया

मराठीत इच्छार्थक धातू महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत:—

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
बुभुक्ष्	बुभुक्षत	बुभुक्ष(णं)
चिकित्स्	चिइच्छ	चेच(णं)
पिपत्स्		प्यास
निदिध्यास		ध्यास
इत्स्		ईर
रित्स्		रेच

इतर क्रियापदांप्रमाणे ह्यांचे लकार होतात. हे सद्यन्त धातू वर्तमान मराठीत आहेत.

५७ यङ् प्रक्रिया

पौनःपौन्यवाचक धातू मराठीत फार आहेत. ते अर्थात महाराष्ट्रीतून व अपभ्रंशातून आलेले आहेत.

महाराष्ट्री	मराठी
ढंढल्ल	ढंढालणे
डंडल्ल	डंडलणे
ढंढुल्ल	ढुंडालणे
जग्ग्	जागणे
चंकम्म	चेंकवणे

भांभावणे, जगणे, गागजणे, केंकाटणे, बांबलणे, गागणे, तुडुंबणे, तातडणे, चाचपणे, गांगरणे, फोफावणे, लोलवणे, रोरवणे, खोकणे, वगैरे शेकडों धातू पौनःपौन्यवाचक आहेत.

हे धातू वर्तमान मराठीत आहेत.

५८ नामधातू

महाराष्ट्री	मराठी
दुक्खामि	दुख्ते
सुहामि	सुहे
धवलइ	ढवळे
मुकाहि	मुके
संज्ञाअइ	सांज्ञावे
मुहाअइ	मुहावे

कलासणें, दमदमणें, कढकडणें, कुरकुरणें, किरकिरणें, खळखळणें, घुमघुमणें, थरथरणें, वेगावणें, एकावटणें, धगधगणे, फुरफुरणें, मिसमिसणें, सळसळणें, सिमसिमणें, सुळसुळणें, दुखदुखणें, धुकधुकणें; वगैरे शेकडों धातू आहेत. परंतु, ह्यांचा विस्ताराने उदापोह करणें शब्दसिद्धीच्या प्रांतातलें आहे. संस्कृतांत नामधातूंना सर्व लकार होतात. परंतु त्यांतल्या त्यांत प्रथमपुरुष एकवचन प्रायः आढळतें. त्या च धर्तीवर सांज्ञावणें, कळमळणें, वगैरे नामधातूंचें प्रथमपुरुष एकवचन मराठीत येजतात.

वर्तमान मराठीत हे धातू शेकडों आहेत व होतात.

सप्तमान्हिक समाप्त

अष्टमान्हिक

६० कृदन्तें

कृदन्तें दोन प्रकारचीं; व्ययी व अव्ययी. व्ययी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य ह्या तीन काळीं होतात. अव्ययी कृदन्तें भूत व भविष्य या दोन काळीं होतात. कित्येक व्ययी कृदन्तें सार्वकालिक असतात.

वर्तमान कृदन्तें

कर्तरि परस्मैपद अनिट्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भवत्	होन्त	होत

सत्	सन्त	सँत
* असत्	* असन्त	असत
प्राप्तवत्	पावन्त	पावँत
भणत्	भणन्त	झणत
ददत्	देन्त	दैत

परस्मैपदातील वर्तमान कृदन्ताना पुलिगीं आ, स्त्रीलिगीं ई व नपुंसकलिगीं ऐ आदेश होतात; व हे शब्द आकारान्त (पुलिगी), ईकारान्त (स्त्रीलिगी) व ऐकारान्त (नपुंसकलिगी) शब्दाप्रमाणें चालतात. क्वचित् अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणें चालतात; जसें, वर्त्तत-वर्त्तते.

कर्तरि आत्मनेपद

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
शिक्षमाण	सिखाण	सिहाण (णा, णी, णें)
कृष्यमाण	किस्साण	किरसाण (णा, णी, णें)
जीवमाण	जीवाण	जीवाण (णा, णी, णें)

क्रेयमाण=किराण, जानान=जाण, इ. इ.

कर्तरि परस्मैपद सेट्

करीत, मानीत, घरीत, घालीत, लिहीत, वगैरे सेट् क्रियापदांचीं वर्तमान कृदन्ते इत आगम होऊन होतात. आ, ई, ऐ हे प्रत्यय पु-स्त्री-नपुंसकलिगीं अनुक्रमें लागतात. जसें, कुर्वत्—करिन्त—करीत. ईकार महाराष्ट्रीतून आला आहे.

कर्माणि वर्तमान कृदन्ते

होइजत, असिजत, झाणिजत, पाविजत, करिजत, इत्यादि.

प्रयोजक वर्तमान कृदन्ते

इसवित, झणवित, करवित इ. इ. इ.

भावे वर्तमान कृदन्ते

इसवत, झणवत, करवत, इत्यादि

हो वर्तमान कृदन्ते वर्तमान मराठीत जर्थाचीं तर्थां आहेत.

परोक्षानघतन भूताचीं कृदन्तें मराठींत नाहीत. कारण परोक्षानघतन भूत मराठींत नाही व महाराष्ट्रींत बहुतेक नाही च.

सामान्यभूतकालार्थक कृदन्तें संस्कृतांत क्त (त) व क्तवतु (तवत्) हे दोन निष्ठाप्रत्यय घातला लागून होतात. पैकीं क्तवतु प्रत्यय कर्तरि होतो आणि क्त प्रत्यय कर्मणि व भावे होतो. तो च प्रकार मराठींत होतो. इतकें च कीं मराठी, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांत भूतकृदन्तांना जे आदेश होतात, त्यांवर आपली इमारत रचते. कधीं महाराष्ट्रींतील रूपे जशींचीं तशीं च घेते व कधीं महाराष्ट्रींतील रूपांच्या शेवटला अ गाळते. परंतु सदा निष्ठाप्रत्ययांना किंवा त्यांच्या महाराष्ट्रींतील रूपाना ल हा स्वार्थी प्रत्यय जोडते.

अनिद्

(१)

जेथें महाराष्ट्रींतील अंल कायम रहातो

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
तप्त	तत्त	तात+ल=तातल
खात	खत्त	खातल
गुफित	गुत्थ	गुथल
तुटित	तुट	तुटल
पतित	पड्ड	पडल
कृष्ट	कड्ड	काढल
खात	खण्ण	खाणल, खणल
सिक्त	सित्त	सीतल

(२)

जेथें महाराष्ट्रींतील अ चा लोप होतो

जात	जाअ	जाअल=जाहल=जाल (जाअ+ल)
आगत	आअअ	आल

कृत	किल	केल (किअ+ल=कयल =केल)
नीत	णिअ	नेल (णिअ+ल)
मृत	मिअ	मेल (मिअ+ल)
स्नात	न्हाअ	न्हाल
स्थित	ठिअ	ठेल

(२)

जेथे संस्कृतांतील व रहातो

गृहीत	गेहिअ	घेतल
उपात्त	यात्त	पातल
आत्त	आत्त	आतल
हित	हिअ	हितल
जित	जिअ	जितल
भूत	होअ	भूतल(ला-छो-ल)
उदित	उदिअ	उदेल(उदिअ+ल)

सेद्

(१) जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य अ विकल्पाने कायम रहातो.

संस्कृतं	महाराष्ट्री	मराठी
कारापित	कराविअ	करवियल, करविल
विज्ञापित	विष्णाविअ	विनावियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल
अर्पित	अप्पिअ	अर्पियल, अर्पिल

करवियल इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरीच्या तीनशें वर्षे पूर्वीचीं आहेत.

(२) जेथें संस्कृतांतील अंत्य व विकल्पाने कायम रहातो

भणित	भणिअ	ह्वाणितल, ह्वाणियल (काव्य)
------	------	----------------------------

संख्यापित	संघविअ	सांघितल, सांघियल (वाव्य)
हारित	हारिअ	हारितल, हारियल (काव्य)
शात	—	जाणितल, जाणियल

हाणितल=हाणतल=हांटल असें रूप वर्तमान मराठींत झालें आहे (हांतल अशिष्ट).

(३) जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य अ कायमचा गेला आहे

बंधित	बांधिअ	बांधिल (बांधियल)
रक्षित	रखिअ	राखिल (राखिल)
उत्तारित	उतारेअ	उतारिल
	उतरिअ	उतरिल
योजित	जोडिअ	जोडिल
विहित	विहिअ	विहिल

(४) कित्येक रूपें महाराष्ट्रींतील किंवा संस्कृतांतील रूपांना ल प्रत्यय लागून बनलीं आहेत. त्यांत तैकार किंवा अकार दिसत नाहीं, त्यामुळे सद्गृहीतींनीं तीं विचित्र वाटतात इतकेंच.

	संस्कृत	महाराष्ट्री-अपभ्रंश	मराठी
दा:-	दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिन्हल, दि- धल, दिल (वर्तमान)
धाव्-	धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भण्:-	भणित	भणिण्ण	हाणिन्नल
उड्डी:-	उड्डीन	—	उडिन्नल, उड्डल (वर्त.),
श:-	शीर्ण	सिण्ण	सिनल
स्त:-	स्तीर्ण	तण्ण	ताणल
मी:-	मीन	—	मिनल
पच्:-	पक्क	पक्क, पिक	पिकल, पाकल, (प्रयो- जक) पिकेल (पिकवि- ल=पिकइल)

मिद् :-	भिल	—	भिनल
फण् :-	फांट	—	फाँटल
अव् :-	ऊत	—	उतल
उत्पद :-	उत्पन्न	उप्पण्ण	उपनल
नी :-	नीत	—	नीणिल
युध् :-	युद्ध	—	युक्षिल

(५) कित्येक धातू ल प्रत्ययाच्या आर्षो उच्चारसौकर्यार्थ आ लावतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री-अपभ्रंश	मराठी
भी	भिद्	भिडाल, भियाल, भ्याल
निरी	निगा, रिगा	निगाल रिगाल,
बुद्	—	बुडाल
भण्	—	झणाल (वर्तमान)
जी	—	जीमाल
पा	—	पिमाल
ज	—	जिराल
वी	—	विमाल

धी-धीत-धीअ पावून, पाहेलें तर, विभल, वियल असे रूप व्हावें. परंतु उच्चारदाढ्यार्थ अ ची वृद्धि करून विमाल अस रूप बनलें आहे.

वरील रूपांवरून दिसून येईल कीं अनेद् धातूच्या रूपांच्या ल प्रत्यया-
मागें इ नसते व सेद् धातूच्या रूपांच्या ल प्रत्ययामागें इ असते. इकारयुक्त
रूपें नियमानें सकर्मक धातूचीं आहेत. तेव्हा असा नियम पडला कीं सक-
र्मक धातूचीं निष्ठारूपें इकारयुक्त करावयाचीं व अकर्मक धातूचीं निष्ठारूपें
इकारविरहित करावयाचीं; जसें,

अकर्मक	सकर्मक
बांधल	बांधिल
जोडल	जोडिल
विधेपल	विधेपिल

विकरल

केल

आकल

आकलिल

येयं नुटित—तुट—तुटल प्रमाणें जोट्ट, विशेष्य, विकरं, आकल अर्थां निष्ठारूप अकर्मक धातूचीं कल्पून व्यवहार केलेला आहे. त्यामुळे केवळ धातूला च ल प्रत्यय जोडल्याचा भास होतो. हीं सर्व कृदन्तं कर्मणि व भावे होतात.

क्वचित् स्वराधातार्थं द्वित्त ल शानेश्चरीत आढळतो; जसे, पाहिला.

हीं भूतकृदन्तं वर्तमान मराठींत कवितेंत जशींचीं तशीं आहेत. धाविन्नल, वगैरे रूपें वर्तमान मराठींत चोलण्यात व गद्यात सध्या नाहींत.

कर्मणि भूतकृदन्तं

कर्मणि जकारान्त रूप घेऊन व त्याला सेट् समजून इकार लावतात व नंतर ल (तल=अल=ल) प्रत्यय लावतात.

अनुभविज+इ+ल=अनुभविल (ला-ली-लें)

दीज+इ+ल=दील (ला-ली-लें)

जुल्ल+इ+ल=जुल्लल (ला-ली-लें)

तुदादि वगांतील धातूष कर्तरि व कर्मणि व आगम होतो, तेन्हां

युध्यते (कर्तरि)=युज्जल=युजल (ला-ली-लें)

युध्यते (कर्मणि)=युज्जल=युजल (ला-ली-लें)

पिकल-पिकेल, उपजल- उपजेल, दिसल-दिसेल; लोपल-लोपेल; वगैरे कर्तरि व कर्मणि रूपें होतात.

वर्तमान मराठींत कवितेंत हीं रूपें क्वचित् आढळतात; चोलण्यात नाहींत.

प्रयोजक कृदन्तं

करविल=करविल (ला ली-लें). पागुलविलय=पागुलैल (ला ली लें)

निरोपिलय=निरोपिल (ला ली-लें). आभारविलय=आभारैल (ला-ली लें)

शिक्षापिलय=शिक्षापिल (ला ली लें).

: कर्मणि

करविजेल (ला-ली-लें), निरोपिजेल (ला-ली-लें). इ. इ. इ.

भावे भूते कृदन्तं

करव-करवल (ला-ली-लें)

हसव-हसवल (ला-ली-लें)

प्रयोजक भावे

करविव-करविवल (ला-ली-लें)

हसविव-हसविवल (ला-ली-लें)

हीं सदा प्रथमपुरुषों चालत्रात

प्रयोग

हीं कृदन्तें मराठींत कर्मणि व भावे योजतात; झणजे प्रथमपुरुषाच्या

एकवचनीं व अनेकवचनीं योजतात. कर्ता सदा तृतीयान्त असतो.

$$\left. \begin{array}{l} \text{मियाँ, तुवाँ, तेणें, तिया} \\ \text{आझीं, तुझीं, तेहीं, तिहीं} \end{array} \right\} = \left\{ \begin{array}{l} \text{काम केलें, कामें केलीं} \\ \text{स्त्री केली, स्त्रिया केलिया} \\ \text{सांडु केला, खाद्य केलें} \end{array} \right.$$

वर्तमान मराठींत ह्या कृदन्त विशेषणांची सत्ता तृतीया व सति

सप्तमी किंवा सते चतुर्थी होते:—

सत्ता तृतीया *

एकवचन

अनेकवचन

त्यानं काम केलेन

त्यानीं काम केलेनीं

त्यानं कामें केलीन

त्यानीं कामें केलींनीं

त्यानं स्त्री केलीन

त्यानीं स्त्री केलींनीं

त्यानं स्त्रिया केल्यान

त्यानीं स्त्रिया केल्यानीं

त्यानं खांद केलेन

त्यानीं खांद केलांनीं

त्यानं खांद केलेन

त्यानीं खांद केलेनीं

सति सप्तमी

(शानेश्वरी मराठी) कामें, काम केलेयां, केलिया=कामें, काम केल्यां

(वर्तमान मराठी)

सते चतुर्थी

कामें, काम केलेया, केलिया=कामें, काम केल्या, केल्यास (व.म.)

हैं कृदन्तें कर्मणि असल्यामुळें कर्म पुं-ली-नपुंसक असेल त्याप्रमाणें एकवचनी व अनेकवचनी आ-ए, ई-इया, ऐ-ई, हे प्रत्यय लागतात.

केला-केले; केली-केलिया; केल्ल-केल्ल

प्राकृतात प्रयोजक कर्माण कृदन्ताचीं दोन रूपें होतात, त्यावरून मराठीत हि दोन होतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारित	कारिअ, कराविअ	करियल (कारिअल), करविल (करवियल)
हसित	हासिअ, हसाविअ	हसियल (हासिअल), हस- विल (हसवियल)
शोषित	शोषिअ, शोषविअ	शोषियल, शोषविल
तोषित	तोषिअ, तोषविअ	तोषियल, तोषविल

६१ कर्त्तरि क्वतु

क्वतु प्रत्यय कर्त्तरि होतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवान्	क्रिअवा	क्रिअ+ल+भाँ=क्रिअलॉ=केलॉ

पुल्लिग

- १ अहं स्नान कृतवान् अस्मि= मीं स्नान केलॉ
- २ वय स्नान कृतवन्तः स्मः= आम्हां स्नान केलॉ
- ३ त्व स्नान कृतवान् अस्मि= तू स्नान केलॉसि, केलासि
- ४ यूय स्नान कृतवन्तः स्थः= तुम्हां स्नान केलॉ, केला
- ५ स स्नान कृतवान् अस्ति= तो स्नान केला
- ६ ते स्नानं कृतवन्तः सन्ति= ते स्नान केले

आकारान्त पुलिङ्गी शब्दाप्रमाणे च ओङ्कारान्त पुलिङ्गी शब्दाच्च प्रथमच अनेकवचन एकारान्त होतें: केलों--केले

मी स्नान केलों, हा प्रयोग सध्या अलिप्त लोकांत ऐकूं येतो; शिष्ट लोकांत नाहीं.

खालिंग

संस्कृत

महाराष्ट्री

मराठी

कृतवती

किअवह

किअ+ल + अह=केल अह=
=केल+ई+अह=
केलीए=केल्ये

१ अह स्नानं कृतवती अस्मि= मी स्नान केलीए

२ वय स्नानं कृतवत्यः स्मः= आमी स्नान केलों

३ त्वं स्नानं कृतवती असि= तू स्नान केलीएसि

४ यूयं स्नानं कृतवत्यः स्थः= तुझी स्नान केल्या, केलिया

५ सा स्नानं कृतवती अस्ति= ती स्नान केली

६ ताः स्नानं कृतवत्यः सति= त्या स्नान केलिया

मराठीत स्वार्थे ल प्रत्यय लागून क्त व क्तवत्तु ह्यांचीं रूपें महाराष्ट्री-द्वारा कशीं उत्पन्न होतात, हें बीम्स व होन्ले यांना त्रिलकुल समजलें नाहीं.

वर्तमान मराठीत “ मी स्नान केलों ” हा प्रयोग नाहीं व केलासि वदल केलास होतें.

६२ भविष्य कृदन्तें

कर्तरि

(१) होष्यमाण हे एक च भविष्य कृदन्त महाराष्ट्रीतून मराठीत आलें आढे.

(२) कर्तृ, भोक्तृ, यातृ चैवैरे शब्दांतील तृ प्रत्ययाच्या ऐवजीं णृ-णार प्रत्यय लागून एक भविष्य कृदन्त मराठीत होतें. भर्तृ ह्या शब्दाचें अपभ्रंश-द्वारा भत्तार, भातार, भत्तार, असें रूप मराठीत होतें. त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठीत होतें. हीं णार प्रत्ययान्त रूपें विशेषणें

असतात तेव्हा त्यांना पु-स्त्री-नपुसकलिङ्गी आ, ई, ऐ हे प्रत्यय अनुक्रमे लागतात. जेव्हा विशेषणं नसतात, तेव्हा अनद्यतनभविष्यति लुट् प्रमाणे ह्याचा प्रयोग होतो. सस्कृतात लुट् मध्ये तृ च प्रथमेच एकवचन प्रथम-पुरुषाच्या अनेकवचनाव्यतिरिक्त सर्व लिङ्गीं सर्व पुरुषां व सर्व वचनां जोडत. त्याप्रमाणे च मराठीत तर पार सर्वत्र योजतात, जसे,

लुट्

संस्कृत	मराठी
१ कर्ता अस्मि	करणार
२ कर्ता स्मः	करणार
३ कर्ता अथि	करणार
४ कर्ता स्थ	करणार
५ कर्ता	करणार
६ कर्तारः	करणार

वाटेल तर मराठीत आह ह्या क्रियापदाचीं वर्तमानकाळाचीं रूपे जोडतात. परंतु न जोडली असता चालतं. क्षणजे लुट् चे सर्व गुण ह्या पार मध्ये आहेत. तेव्हा तें सस्कृत लुट् चे वयज आहे, ह्यात संशय नाही.

तृ चा अपभ्रंश ता होऊन पुरविता असें हि रूप होते व त्याला हि लुट् चे सर्व गुण असलेले दिसतात तेव्हा, ता आणि पार अशीं दोन रूपे मराठीत अनद्यतनभूते लुट् चीं विद्यमान आहेत. पेकीं पार हें रूप ज्ञाने-वराच्या अभगात येतं हा पार प्रत्यय मराठीनें कोढून आणिला किंवा नवा स्वयस्फूर्तीनें बनविला, तें सांगता येत नाही. बहुशः हा ज्ञानेश्वरीहून हि जुना आहे. ह्या लुट् चा पक्षा बीम्स व हो-र्ल् याना लागलेला नाही. हा भविष्य वर्तमान मराठीत पार योजतात.

६३

भविष्य कृदन्ते

कर्मणि व भावे

सस्कृतात तव्यत् (तव्य), अनीयर् (अनीय), यत् (य), न्यप् (य), प्यत् (य), आणि केलिम् (एलिम्), असे प्रत्यय ह्या कर्मणि व भावे कृदन्ताचे आहेत. क्वचित् कर्त्तरि प्रयोग होतात.

(सं.) तव्य=(महा.) अव्व=(म.) आव.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कर्तव्य	करिअव्व	कराव
हसितव्य	हसिअव्व	हसाव
भवितव्य	होइअव्व	होआव

अपभ्रंशांत इएव्वउं, एव्वउं, एवा असे प्रत्यय असून, त्यांचें अनुकरण मराठी करीत नाही; महाराष्ट्रीचें अनुकरण करते.

विशेषणं असत्यामुळे ह्यांना पु स्त्री नपुंसकी आ, ई, ऐ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात.

कर्मणि

त्याने काम करावें
 त्यानीं काम करावें
 त्याने कामें करावीं
 त्यानीं काम तासावा
 त्यानीं काम तासावे
 त्याने भुई उकरावी
 त्यानीं भुया उकराविया—व्या

भावे

त्यानें } जगावें, मरावें, रहावें, हसावें इ. इ.
 तिनें } यसावें, रडावें, पडावें, लवडावें.
 हिणें } देयावें, घेयावें, सुआवें, गावें, यावें, जावें.
 त्यानीं }

वर्तारि

तो दूध प्यावा, असं मी इच्छितो
 ती दुग्दे नेसावी, असं तो दानतो
 इ. इ. इ.

ह्या वृद्धन्ताचा नामाप्रमाणे उपयोग होतो:—करावें लागे, सांगावें पावे, करावें होय, नाही. हे भविष्य वृद्धन्त वर्तमान मराठीत पाहू योजतात.

(संस्कृत) अनीच=(मराठी) अणिय=णै

दर्शनीय दणिय, देखण (णा-णी-णें)

कसणीय

कसणिय

सिद्धणीय

सिद्धानिय

दसणिया, कसणिया, सिद्धानिया, वगैरे संबोधनार्थक प्रयोग नामदेव तुकाराम शानेश्वर यांच्या अभंगात येतात.

करणीय=करणें, वल्हणीय=वोलणें, मरणीय=मरणें वगैरे रूपें ह्या प्रत्ययाचीं मराठींत आहेत. इदं कर्म मे करणीय मस्ति=हें काम मला करणें आहे. हा ल्युट् (अन) प्रत्ययासारखा च भासतो, परंतु त्याहून भिन्न आहे. हा सकर्मक असल्यास कर्म घेतो; ल्युट् घेत नाही.

हे कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

य=ज

य पावून निघालेलीं जकारान्त कृदन्तें सध्यां मराठींत नामें झालीं आहेत य कृदन्तत्वाची त्यांची ओळख बुझाली आहे.

संस्कृत	प्राकृत	मराठी
पेय	पेज्ज	पेज (स्त्री.)
शय्य	सेज्ज	सेज (स्त्री.)
राद्य	राज्ज	राजें
माद्य	माज्ज	माज
कार्य	कज्ज	काज (शानेश्वरींत प्रभार्यक)
वाह्य	वोज्ज	वोहें
मेय	मेज्ज	मेज (मोजण्याचें)
आर्य	अज्ज	अजा
वाद्य यंत्र	वज्ज यंत्र	वाजत्रें
वध्य	वाव्ज	वांझ
गुह्य	गुज्ज	गूज
भोज्य	भोज्ज	भोजें

६४ अव्ययी कृदन्तें

अव्ययी कृदन्तें मृताधी किंवा मविष्यधी असतात.

भूतार्थी

क्त्वा (त्वा), ल्यप् (य) व णमुल् (अम्) हे प्रत्यय लागून संस्कृतांत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तं होतात.

(सं.) त्वा=(महा.) ऊण=(म.) ऊन, ऊनि, उनि.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जी:- जित्वा	जेऊण	जिणून
भू:- ^१ भूत्वा	होऊण, होअऊण	होऊन
हस्:- हसित्वा	हसिऊण	हसून
दृश्:- दृष्ट्वा	दटूण	दाडून
पा:- पीत्वा	पाऊण	पिऊन
दर्शय्:-दर्शयित्वा	दाऊण	दाडून
गृह्:- गृहीत्वा	घेऊण	घेऊन

अपभ्रंशांत फरोबि, पालेबि वगैरे इकारान्त अव्ययं होतात त्यांच्या धर्तीवर ऊन प्रत्ययान्त अव्ययाला शानेश्वरीत इकार हमेशा लागतो:-जिणूनि, हसुनि, इ. इ. केवळ अकारान्त ऊन प्रत्ययान्त अव्यय शानेश्वरीत नाहीं.

अपभ्रंशांत पिणु, पिणु, विणु असे उकारान्त प्रत्यय ह्या अव्ययाचे आहेत, त्यांच्या धर्तीवर शानेश्वरीत हि वारंवार ह्या अव्ययाला उकार पाद-पूरक लागतो.-करुनु, घेउनु, हसुनु, इ. इ.

केवळ य प्रत्यय लागून शानेश्वरीत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तं होत नाहींत. भागर्थात होतात. त्यापैकी कित्येकात इया हा प्रत्यय लागतो, जसे, पेहिया, सोंपेहिया, समुपेहिया, अणुपालिया. सप्रेक्ष्य=सोंपेहिय=सोंपेहिया.

इय=क्षिय. य=इय. इय+आ=इया. अशा पंत्पेरें हा य प्रत्ययोत्पन्न इया प्रत्यय झाला आहे. त्याचा उपयोग शानेश्वरीत ऊन प्रत्ययाला पादपूरक झणून होतो. हें इया पादपूरक अंती अनुनासिक घेऊन इयाँ असे रूप नियमानें धारण करतें.

घेऊन+इयाँ=घेऊनियाँ

झणून+इयाँ=झणूनियाँ

सारांश, त्वा प्रत्ययापासून झालेला ऊन य य प्रत्ययापासून झालेला

इया असे दोन्ही प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठीत एकामागून एक एकदम लागतात व दोन्ही चालींचा बोज एकदम राखतात.

एका कर धातूच्या भूतार्थी अव्ययी कृदन्ताचीं रूपे इतकीं होतातः—

करून, करुन, करुनि; करानि, करुनु, करुनु करुनियों, कर-
नियों, करुनी, करनी; पैकीं करून, करुन हीं रूपे ज्ञानेश्वरीत नाहींत; वर्तमान
मराठीत आहेत. इ ज्ञानेश्वरानंतर सुटली.

प्रयोजक साधित धातूचीं रूपे, हणौनि हणवून; करौनि, करवून;
हसौनि, हसवून; जागौनि, विकासौनि अशां होतात व त्याच्या शेवटीं इ,
उ व इयों हीं पादपूरके लागतात.

● नोदुनि, नेदुनि, वगैरे अकरणरूपे होतात.

धातूच्या मागे उपसर्ग असता व प्रत्यय भूतार्थी अव्ययी कृदन्त हो-
ण्यास संस्कृतात जरूर असतो. त्याचा मागमूस मराठीत कांशी शब्दांत
राहिला आहे.

झट्कृत्य=झडकरिअ=झडकरि=झडकर (वर्तमान मराठी)

झाकृत्य=झाकरिअ=झाकरि=झाकर („ „)

घो कृत्य=घोकरिअ=घोकरि=घोकर („ „)

क्त्वा=त्ता=त्तों

अर्धमागधीत क्ता चा अपभ्रंश त्ता होऊन हें कृदन्त होतें; जसें,

वंदित्वा = वंदित्ता

गंत्वा, = गंता

नीत्वा = नेत्ता

ज्ञानेश्वरीत धातूच्या पुढें तों प्रत्यय लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्त
होतें; जसें,

वंदित्वा = वंदितों

यात्वा = जातों

नीत्वा = नेतों

कृत्वा = करितों

१ युद्ध्वा = युद्धतों

उदाहरण,

कां कामना हिं न करितां । अवसांत घडे पांडुसुता ।

परि वायकांड न जुझतां । लागे जैसैं ॥ १०३ ॥

गुल नेणतां तोडीं । घातला दे चि गोडी ॥ १०४ ॥

(अध्याय १८ वा)

हैं रूप वर्तमान मराठींत फार येतें.

क्त्वा=त्ताणं=तानों

अर्धमागधींत क्त्वा चा त्ताणं अपभ्रंश होतो.

भूत्वा=भविताणं

कृत्वा=करेत्ताणं

हा च धर्तीवर मराठींत क्त्वा, त्ताणं, तानों अशा परंपरेनं आलेला
तानां प्रत्यय धातूनां लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होतात.

भूत्वा=होतानों

यात्वा=जातानों

नीत्वा=नेतानों इ. इ.

हैं रूप वर्तमान मराठींत अति येतें.

६५ भविष्य अव्ययी कृदन्त

तुम्=उम्=उं, ऊं

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जेतुं	जिणिउं	जिणू
गृहीतुं	घेतुं	घेउं
रमितुं	रमिउं	रमू
मर्तुं	मारिउं	मरू
ज्ञापयितुं	जाणाघेउं	जाणवू
निर्मापयितुं	णिम्मावेउं	निर्मवू
निर्मातुं	णिम्माउं	निर्मू
कृतु	काअउं	करू

जिणों, घेओं, रमों, जाणवों, करों अर्शा हि रूपे सांपडतात.

करें, मरें, अर्शा न्हस्व रूपे दि होतात.

हैं कृदन्त वर्तमान मराठीत अति येतें.

६६ संयुक्त क्रियापदें

व्ययी कृदन्ताच्या पुढें अस् व भू वगैरे धातूंच्या रूपांची जोड देऊन संयुक्त क्रियापदें होतात. तेव्हां प्रथम अस् व भू ह्या धातूंचे लकार देतों.

अस्

लट्:— १ असें. २ असें, असो. ३ अससि. ४ असा-सों. ५ असे, आयि. ६ असति, असति, आयि.

विधिलिङ्:— असिजे, असज्जा.

लोट्:— १ असो सें. २ असो. ३ अस. ४ असा-सों. ५ असो. ६ असतु.

लङ्:— १ असें. २ असो ३ असस. ४ असा-सों. ५ असे. ६ असत.

लुट्:— असता, असणार

लृट्:— १ असैन. २ असें. ३ अससील. ४ असाल. ५ असैल. ६ असतील.

कर्मणि:— असिजे, असिजो, असिजेल, असिजत, असिजेलें

प्रयोजक:— असविण

व्ययी कृदन्त:— असत (तां तीं तें), सोंत (सोंता-ती-तें) आयिळ (ला-लां लें), असळ (ला ली-लें), (लों-ल्यें लें), असाव (वा-वी-वें).

अव्ययी कृदन्त:— असूनि, असतां, असूनियां, असें.

भावे, शक्यार्थक:—असवे.

नस्

वरच्या प्रमाणें.

आह् (अस् चें इकारान्त रूप)

लट्:— १ आहें. २ आहों. ३ आहासि, आहसि. ४ आहा-हों. ५ आहे. ६ आहाति.

इतर लकार नाहींत.

३ नास्मि=नाहिं-हैं

५ नास्ति=नाथि=नाहिं ही

६ नसति=नाथि=नाहिं-हैं

ज्ञानेश्वरीत नाहीं ह्या शब्दाचा क्रियाविशेषणाप्रमाणं हि उपयोग होतो.

“ नाहींत ” हा शब्द ज्ञानेश्वरीत नाहीं, आधुनिक आहे. “ दोन्ही

नाहीं ” असा अनेकवचनी प्रयोग अध्याय २ ओवी १०४ येथें आला आहे. हा

क्रियाविशेषण नाहिं हीं नापि पासून निघालेला आहे.

भू

लट् :- १ होई-ई, होएँ-ये. २ होऊं-वों. ३ होसि. ४ हो-
आ-वा, व्हा. ५ होइ-ई, होए-ये. ६ होति (व्होति)

विधिलिङ :- होज्जा, होइजे

लोट् :- १ हो, होऊं-वों. २ होऊं-वों. ३ हो, होई. ४ होओं-वों,
व्हों. ५ हो, होवो. ६ होतु

लङ् :- १ होई-ई, होएँ-ये. २ होऊं-वों. ३ होस. ४ होआ-वा,
व्हा. ५ होइ-ई, होए-ये. ६ होत

लुङ् :- (होत्या) होता (ता-ती-तं)

लृट् :- होता, होणार

लृट् :- १ होईन. २ होऊं. ३ होसील. ४ होआल. ५ होईल
६ होतील.

कर्मणि :- होइजे, होइजो, होइजेल, होइजत, होइजेले.

प्रयोजक :- होविणें

व्ययी कृदन्त :- होत (ता-ती-तं), भूतल (ला-ली-लें), हाआव, व्हाव, हव
(लॉ ल्ये-लें). (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्त :- होउनि-होनि-नु-नियां; होऊं-हो; होतां.

भावे :- होववे.

नभू

लट्:- १ नोहँ, नव्हँ. १ नहों, नोहों, नव्हों, न्हवों. ३ नव्हसि, नह-
वसि, नोहोंसि. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहे, न्हवे, नव्हे, नव्हे.
६ नोहोंति, न्हवति, न्हवति, नव्हति, नव्हाति, नव्हति.

लोट्:- १ नोहों. २ नोहों. ३ नोहों. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहो,
नहो. ६ नोहोंतु, नव्हेंतु, नवतु, इ. इ.

कर्मणि:- न्हविजे, न्हविजत. इ. इ.

व्ययी कृदन्त:- नहोंत-नव्हत (ता-ती-तें), न होआव-नव्हाव (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्त:- नोहोति, नव्हतों, नोहोनिषां, नोहूँ.

वर्तमान कृदन्तार्ची संयुक्त रूपं

कतरि (अस्)

पुलिंगी अकारान्त

एकवचन

अनेकवचन

१ मी करितु आहे

आहों करित आहों

२ तू करितु आहेसि

तुहों करित आहा

३ तो करितु आहे

ते करित आहाति-आधि,
करिताति (करितात)

कंसांतील रूपं वर्तमान मराठीतील आहेत.

१ करितु असें, करितुसे

करितसें, करित असें

२ करितु अससि, करितुसि

करितसा, करित असा

३ करितु असे, करितुसे

करित असति-आधि, करिताति

पुलिंगी आकारान्त

१ करिता असें, आहे

करिते असें, आहों

२ करिता असि, आहेसि

करिते आहा, असा

३ करिता असे, आहे

करिते आधि, करितेति
(करित्याति, वर्तमान अशिष्ट)

छांलिङ्गी ईकारान्त

१	करिती आहें, असे	करितिया आहों, असे
२	करिती आहेंसि, अससि	करितिया आहां, असा (करिता)
३	करिती आहें, असे	करितिया आधि, (करित्याति, करिताति, करतात)

नपुंसक ऍकारान्त

१	करितें आहें, असे (करितें)	करितों आहों, असे (करितों)
२	करितें आहेंसि, अससि (करितेंस)	करितों आहां, असा (करिता)
३	करितें आहें, असे (करितेंसे)	करितों आधि, करिताति (करतात)

कर्मणि

३	करिजत आहें, असे, करिजतसे	करिजत आधि, करिजताति
---	--------------------------	---------------------

प्रयोजक

३	करावा आहें, असे	करावे आधि, करावेति, बोळगावेति इ. इ.
	करावी आहें	कराविआ आधि
	करावें आहें	करावीं आधि

प्रयोजक कर्मणि

३	करावजत आहें, असे, करावजतसे, करावजताहें
३	करावजत आहाति, आधि, करावजताति

भावे

३	करवत आहें, असे, करवतसे, करवताहें
३	करवत आधि, करवताति

अस् चीं भूतकालीन व भविष्यकालीन रूपे वर्तमान कृदन्तानां वर-
प्रमाणे लागतात:- करीत, करिता, करितो, करिते असे, असेल इ. इ.

वर्तमान मराठीत, तो, ती, तें करित आहे, असें नुसतें करित रूप येतें.

ज्ञानेश्वरीत अकारान्त पुलिगी वर्तमान कृदन्ताचीं अशीं हि रूपें येतातः—

एकवचन

अनेकवचन

१ मी करितु

आमी करित

२ तूं करितु

तुमी करित

३ तो करितु

ते करित

अपभ्रंशांत वट्ट हा घावू लट्ट मध्ये असा चालतोः—

१ वट्टुं

वट्टुं

२ वट्टसि

वट्टइ

क्षणजे उत्तमपुरुषाचे उँ व हुँ प्रत्यय व मध्यमपुरुषाचे सि घ ह प्रत्यय अपभ्रंशांत आहेत. ते घेऊन वर्तमान मराठी येणेंप्रमाणें रूपें करतेः—

पुलिंग

१ करितु+उँ=करितोँ

२ करित+हुँ=करितोँ

३ करितु+सि=करितोसि=स

४ करित+इ=करिता

५ करितु =करितो

६ करित+आयि=करितायि=करिताति=करितात.

स्त्रीलिंग

१ करिती + " =करितीपें=करित्ये=करितें

२ करितिया+हुँ =करितियाँ=करित्यो=करितोँ

३ करिती+सि =करितीस

४ करितिया+इ =करित्या=करिता

५ करिती =करितोए=करित्ये=करिते

६ करितिया+आयि=करितियायि=करित्यायि=करित्याव=करिताव.

नपुंसक

- १ करितेँ
- २ करितीँ+हुँ=करित्युँ=करितौँ
- ३ करितेँ+सि=करितेँस
- ४ करितीँ + इ=करिता
- ५ करितेँ
- ६ करितौँ, करतात

लट् च्या ऐयजीं हा सयुक्त प्रकार वर्तमान मराठींत प्रचलित आहे.

भू कर्तरि

वर्तमान-भूत-भविष्य

- १ मी करितु, करिता, करिती, करितेँ होई-एँ, होईन, इ. इ. इ.
अस् प्रमाणें.

भूत

- १ { मी करित होँतौ
मी करिती होँतीएँ
मी करित होँतें
- ३ { राजा होँता
राणी होँती
माकड होँत

होता (लुट्) भूतरालाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे. राजा होता, राणी होती, ह्या वाक्यात होता, होती, हे भूतकाळ आहेत; वर्तमानकाळ नाही. होँता-तौ-तें हीं वर्तमान कृदन्ते हि आहेत. परंतु त्यांमार्फून घरील वाक्यातील होता, होती, हीं भिन्न आहेत. मूळ (रुट्) होता=अभूत्. अनुकृष्टानें वर्तमान कृदन्ताप्रमाणें लिंगप्रत्यय मराठीनें ह्या लुट् च्या रूपाबा लावले.

भूत व्ययी कृदन्ताचीं संयुक्त रूपे

कर्मणि

- १ त्यानें केलें, केला, केली
- २ त्यानें केलें आहे, केला आहे, केली आहे
- ३ त्यानें केलें असे, केला असे, केली असे
- ४ त्यानें केलें होतें, केला होता, केली होती

भावे

- १ मला जालें, जालें आहे, जालें असे, जालें होतें इ. इ.

लङ्च्या यरोदरीनें वर्तमान मराठींत हीं रूपे प्रचलित आहेत. अथवा, रारे पदातां, लङ् पेशां ह्यांचा च प्रयोग वर्तमान मराठींत पार होतो.

कर्तरि

६१ व्या कलमांत भूत व्ययी कर्तारि कृदन्ताची व्युत्पत्ति दिली आहे. येथें प्रकार देतोः—

(१)

- १ मी केलों+उं=केलों
- २ आमी केलों+हूं=केलों
- ३ तूं केलों+सि=केलोंसि
- ४ तुझी केलों+इ=केलों
- ५ तो केला=केला
- ६ ते केले आधि=केलेति, आणिलेति.

(२)

मी केलों आहे, आमी केले आहो, तुझी केले आहा

(३)

मी केलों असे

(४)

मी केलों होतो, इ. इ. इ.

वर्तमान मराठींत (३) केल्यास, (६) केलेत, अशीं रूपे होतात.

संयुक्त कृदन्त विशेषणं

पुलिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
होत सौता	होत सौती	होत सौते
जाला सौता	जाली सौती	जाले सौते

वर्तमान मराठीत होसाता एवढें एक च संयुक्त कृदन्त विशेषण राहिलें आहे.

६७ इतर सहाय धातू

(१) जाल

(जन्) जात=जाअ + ल=जाअल, जाइल, जाल (ला-ली-ले)
हें रूप वर्तमान कृदन्तांना लागतें:—

तो बोलता जाला
तो बोलती जाली
ते बोलतें जालें

(२) या=जा

आ ह्या धातूचीं रूपें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

तो होतु जाए
तो धरिला जाई
तो धरूं जाई
तो धरुनि जाई

(३) ई=ए

ए धातूचीं रूपें भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

घेऊनि ये
घेऊं ये
घेवों नैए
(४)

वैठ, दे, घे, राह, आवड, पाह, घर, लाग, सक, शक, लाभ, लाह,

वहा, टाक, ठाक, घाल, हाण, वगैरे धातूंचीं रूपें भविष्य कृदन्तांन अक-
रण व सकरण लायतातः—

हो दे, होऊ देई, उरों नैदी; करुनि घे; होउनि राहिला; करूं
आवडे; शोचूं पाहसि, हा पातसे, सँडूं पोती; उतरों सरला; देवों लागे;
करूं सके, देवों शरुसि; कोपो लाभे; पढों न व्होंति; करुनि टाकिजे; करूं
झणे इ. इ. इ.

पाह हें रूप महाराष्ट्रांतून पाच धातूंपासून निष्पन्न होतें.

(दृश्) पश्=पह. (प्रयोजक) पाह; त्याचें कर्मणि पाहिजे

प्रकाश= पआह=पाह

प्रार्थ= पाह (अपभ्रंश)= पा

प्राप्= प व, (कर्मणि) पाविजे=पाहजे=पाहिजे

प्राई= पाह

पश् धातूपासून कर्मणि पाहिजे देखिजे ह्या अर्थी योजतात. पश्=पह=
पाह (प्रयोजक). तस्य रूपं अधुना पश्यसि=तेपाचें रूप आतां
पाहे (१८ । ३९९)

प्रकाश् धातूपासून पाह धातू येणेंप्रमाणें योजतातः—

सूर्यो पाहे=सूर्य प्रकाशे

दिवो पाहे=दिवस प्रकाशे

* सूर्ये पाहिजे=सूर्येण प्रकाश्यते.

प्रार्थ धातूपासून पा येणेंप्रमाणें योजतातः—

देऊ पाए=देण्यान प्रार्थितो, इच्छितो

हो पातसे=होण्यास इच्छितो.

मिया ते पाहिजे=मया तत्प्राप्यते

प्राप् धातूपासून पाहिजे येणेंप्रमाणे योजतातः—

मला ते पाहिजे=त-मे प्राप्यते

प्राई धातूपासून पाह येणेंप्रमाणें याजतातः—

त्वं कर्तु अईसि=तू कर पाहसि

त्वया कुत अर्हति=तुवां केलें पाहिजे

हे पांची प्रकार शानेश्वरीत आढळतात.

(५) गम्

वर्तमान मराठीत ह्या धातूचीं भूतार्थी कृदन्ते वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात.

(१) मी येऊन गेलों. (२) मीं येत गेलों. (३) मीं मारिला गेलों.

आहे, असे, असेन, ह्यांचे आणीक जोड दिले तरी रापतात.

हे सर्व सहाय्य धातू वर्तमान मराठीत प्रचलित आहेत.

६८ कांहीं धातूंचीं एकठां दुकडीं रूपें

म्हल् (चलने) ह्या धातूचे कर्मणि भले हे एक च रूप शानेश्वरीत सांपडतें घ तें त, तो, ती, तैसा, तैस, तैसी ह्या सर्वनामाच्या रूपांशीं जोडलेलें आढळतें:—

भले तें, भले तैसा, इ. इ.

आयड् धातू भल् प्रमाणें च यागतो.

६९ अकरगरूप

धातूच्या मागें न किंवा पुढें ना किंवा मागें पुढें नाहिं—हो हे निघे. पार्थक शब्द लागून अकरणरूपें होतात. नव हा शब्द मागें लागतो.

न लगे=लागे ना=नाहिं लागे, लागे नाही, नव लगे

न लगति=लागति ना=नाहिं लागति, लागति नाहि, नव लागति.

नापि=नाभि=नाहि. अनुनासिक आगंतुक आहे.

नैव=नव.

नैव गंतव्यं=नव जावें

नोहोनि, नोको, नको, नेंघ, नेंदे, नुनुत्ते, नेणिजे, नाकले, इ. इ. इ.

(महाराष्ट्री) नकुण (लोट्)=नकु=नको (नकुह, मा कुह)

जाऊं नको—यातुं (वेदिक द्वितीया एकवचन) मा कुह

तेहि नको=तदपि मा कुह.

नको हें क्रियाविशेषण असतें तेव्हां ते नुक्क ह्या संस्कृत निपातापा-
सन निघालें आहे, असें समजावें.

मूल धातूचा किंवा त्याच्या रूपाचा आद्यस्वर नकार घेतो.

न+होउनि=नोहोनि. न + को=नोको

न+बुझे =नुबुझे. न + आकले=नाकले

हे सर्व प्रकार मराठीत कवितेंत व गद्यात प्रचलित आहेत.

७० कांहीं मराठी धातू

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हस्	हस	हस ए
कृ	कर	कर ई
जी	जअ	जी ए
जी	जिण	जिण ए
सचि	संचि	सौंच ए
ख	खव	ख ए
प्रख	प्रखव	प्रखव ए
प्रख्	प्रख्अ	प्रख् ए
आख	आखव	आखव ए
नी	णे, णअ	ने ई
आनी	आण	आण ई
परिणी	परिण	पर्ण ई
उड्डी	उड्	उड ए
दा	दे	दे ई
भू	हो, हव	हो ई, हव ए
अनुभू	अनुभव	अनुभव ई
धृ	धर	धर ए ई
वृ	वर	वर ई, ए
वृ	वर	वर ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
ह	हर	हर ए
तृ	तर	तर ए
जृ	जर	जर ए
अवसृ	ओसर	ओसर ए
प्रसृ	पसर	पसर ए, ई
मृ	मर	गर ए
उत्तृ	उत्तर	उतर ए
उत्कृ	उकर	उरक ए, ई
उत्कृ	उकिर	उकर ई
स्मृ	सर	सर, स्मर ए
विस्मृ	विसर	विसर ए
गै	गा	गा ए
निद्रा	निद्रा	नीद ए
जीवृ	जिअ	जी ए
आरुद्	आरुह	आरोह ए
धू	धाव	धु ए
(जि) ग्रा	आइग्व	चघल ए, ई
पा	पीअ	पी ए
स्था	ठा	ठा ए
उत्था	उठ्ठ	उठ इ
दंश्	डस	डस ए
खाद्	खा	खाद, खा ए, ई
आलिप्	अलिव	आलिव, आलव ए, ई
मुच्	मुंच	मोच ई
स्पृश्	फुस्, फास्	पुस ई, फाँस ए, ई
कृप्	करिण	करिण ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
वर्ष	वरिस	वारिष ए
हर्ष	हरिस-ख	हरिष, हरिष ए
आनुट	आनुड	आनुड ए
नुटयति	नुट, तोड	नुट ए, तोड ई
मील्	मेल, मिल	मिल ए मेल ए
उन्मील	उम्मिल	उमल ए
स्फुट	कुट	कुट ए
धा	धा	धा ए
जायते (जन्)	जाअ	जा ए
मा	माअ	मा ए
बा	बाअ	बा ए
निर्मा	णिम्मा	निम ए
निर्वा	णिब्बा	निव ए
प्रतिभा	पडिहाअ	पडिअ ए
प्रतिभास्	पडिहास	पडिहास ए
स्ना	ण्हा	न्हा ए
नृत्	णघ	नाच ए
युध्	जुद्ध	जुझ ए
मन्	मण्ण	मण ए, ढाण ए
कुप	कुप्प	कोप ए
नश्	णस्स, णास	नश, नाश ए
रुप्	रुस	रुस ए
दुप्	दुस	दुप ए, दोप ए
पग्	पास	पाह ए
क्रुश	कोक	कोक ए
चल	चल्ल, चल	चल ए, चाल ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
परिचल	पअल्ल	पल ए
जेम्	जेम	जेव ए
रुच्	रुघ	रुच ए
लग्	लग	लग, लाग ए
वच्	—	वच ए
विश्रम्	वीसम	विसंघ ए
गण्	गण्	गण ई
घेष्ट	वेढ	वेढ ई
प्रकाश	पअआस	पाह ए
प्राप्यते	पाह	पाहिजे (कर्मणी)
संख्या	संघ	सांघ ए
आविकर्ण	आइकण	आइक ए
इ	ए	ए ई, (एइजे, कर्मणि)
उदि	उदे	उदे ई (उदैजे, कर्मणि)
स्वस्	सस	सास ए
उच्छ्वस्	ऊसस	उसस ए
संघा	संढ	सांड, संड ए, ई
भी	विह	भी, विह ए
चि	चिण	चिण ई
परिश्रु	परिसुण	परिस ए
प्राप्	पाव, पाअ	पाव ए, पा ए
व्याप	वाव	वाव ए
तश्	तच्च	टॉच ई
शक	सक	सक ए
स्तृ	ठर	ठर ए
छिद्	छिद	छिद् ए, छिद ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भंज्	भंज्	भांज ए
भुज्	भुंज	भुंज ए
युज्	जुज्ज	जुग ए
प्रयुज	पउंज	पुंज ए
ज्ञा	जाण	जाण ए, ई
नज्ञा	णआण	नेण ए, ई
विक्री	विक्रिण	विक ए, ई
ग्रंथ	गंट	गांठ ई
ग्रह्	गेण्ह	घे ई
भण्	भण	क्षण ए
चमत्कृ	—	चमकव (प्रयो.) ई

महाराष्ट्रीतून मराठीत धातू कसे उतरले ते घरील मादीवरून स्पष्ट आहे. आतां ज्ञानेश्वरीच्या आठव्या अध्यायांतील मराठी धातू कोणत्या संस्कृत धातूंपासून निघाले, त्याची याद पडिल्या ओवीपासून शेवटल्या ओवीपर्यंत देतोः—

क्षणितलें (भण्)	होये (भू)
अवधारिलें (अवधारि) .	ओसणतां (अवसद्)
पूषिलें (प्रच्छ्)	वचे (वच्)
निरोपिजो (निरूपि)	आलें (आगम्)
सांघां (संख्या)	आहे (अस्)
परिवसें (परिश्रु)	ओलगाति (अवलम्)
बोलां (बल्ह)	ओगरुनि (अवगृ)
भरे (भृ)	निगे (निर्गा)
जाणिजसि (ज्ञा)	लागे (लग्)
देखां (दृश्)	दे (दा)
पवडला (प्रवृत्)	आइका (आधिकर्ण)

जाला (जन्)	उपार्जल (उपार्ज)
कौदल (कुन्द)	सीण (शृ)
पाव (प्राप्)	आलविजे (आलिप्)
गाल्लनि (गल्)	उपशमी (उपशम्)
घेतल (यह्)	मैल (मा)
हालवल (हल्)	झांकल (झप् संवरण)
निमण (निमा)	मानव (मन्)
उठीति (उत्था)	फीटे (स्फिट्)
फूटे (स्फुट्)	तूटे (त्रुट्)
मोडौनि (मुडि खंडने)	आटे (अट् गतौ)
पाहिजे (प्रकाश)	ठेविली (स्थापि)
प्रसवति (प्रसू)	भेदली (भिद्)
याडे (वृध्)	गमेली (गम्)
सांचला (संचि)	नेले (नी)
रचे (रच्)	सांधिल (संधा)
पातां (पश)	धरुनि (धृ)
दीसति (दृश्)	दाविजतसे (दृश्)
कढ (कृ)	शोधूनि (शुष्)
नैये (इ)	पूजिजति (पूज्)
विये (वी)	तोपविजे (तुप्)
निफजयी (निष्पादि)	अप (अर्प्)
आणीति (आनी)	उरे (उर्वर)
मिलीनिथां (मील्)	पातल (प्राप्त)
अधिकरुनि (अधिकृ)	परिहसतु (परिभृ)
भ्रशे (भ्रंश्)	धाश्जे (धी)
भोगिजे (भुज)	समातवे (संमा)

सवरुनि (सवृ)	कोप (कुप्)
जलों (ज्वल्)	टाकी (टक्)
पडिलीं (पत्)	लावि (ल्)
धूतली (धू)	मीनले (मिल्)
रुलै (रुढ महाराष्ट्री)	चले (चल्)
उतली (व्ये)	नीमणें (निमा)
बुडाला (बुडु महाराष्ट्री=बुण्ड् निशामने)	विए (जीव्)
साडिलें (सधा)	मिए (भी)
उयातेन (उप्माय्)	चरे (चर्)
विसकुसे (विकुस्)	मिरे (ध्रि)
मेकलीति (मेल् नाम धात्)	थिरावले (स्थिराय्)
आदललेया (आदल्)	बैसीनि (उपविश्)
पलता (परिचल्)	सूनि (सू)
चूकयावेया (चुक महाराष्ट्री)	संभ्रमे (सभ्रम्)
ठाके (स्था)	आकललेनि (आकल्)
भले (व्हल्)	माडतु (मड्)
जागता (जाग्)	फुडें (स्फुट्)
भीजे (भिड्)	उमाणलें (उन्मा)
जीतेन (जीव्)	उलडुनि (उलट्)
आठवे (आस्तु)	बुनुकलले (बुध (बुद्ध) + कल्)
स्मरावें (स्मृ)	घडे (घट्)
भाववें (भाव्)	कलासति (तिल नाम धातू)
घालावें (ग्रह्)	कोंडतें (कुड् बैकल्ये)
वर्ततु (वृत्)	राहलेया (रह्)
अभ्यासुनि (अभ्यास्)	विलसे (विलस्)

सरे (सृ)	जिरति (जृ)
पूरे (पू)	सूचत (सूच)
त्यजी (त्यज्)	नश् (नश्)
उघडलेयां (उदघट्)	पूसे (स्पृश्)
निरुंधी (निरुध्)	संपडे (सपत्)
सेविला (सेव्)	विसंचे (विसंचि)
वाउनि (वह्)	उपजे (उत्पद्)
भेटणें (भिद्)	ठके (टक्)
एकावटणें (एक नामधात्)	पौढलेयां (प्रहुड् प्रावरणें)
लिगटले (लग् नामधात्)	गिवासित (गवेप्)
उपासिति (उपास्)	अर्चितें (चित्)
वाखाणाया (व्याख्या)	वरिपडिला (उपरिपत्)
साहाये (सह्)	भ्रमुनि (भ्रम्)
उपाइली (उत्पद्)	अनुभवलेया (अनुभू)
झाड्झनि (शड्)	आते (अत् बंधने)
निबड्झनि (निबट्)	विझीनि (विभ्मे)
अव्हेरुनु (अवधीर्)	उदितें (उद्यम्)
आवडे (आवृत्)	थरे (स्तृ)
वाढतें (वृध्)	सांभालावे (संभाल्)
दुभतें (दुह्)	लाहुनि (लभ्)
उसिटा (उच्छिप्)	गवली (गवेप्)
सांसिनलें (संसद्)	दाटे (दट्)
ओललें (आवल्)	टाकी (टक्)
दूखे (दुःख्)	वोडवति (अवकर्प्)
चेइलेया (चित्)	बहुडे (प्रहुट्)
सिंपती (स्पृश्)	वसता (वस)
लोटती (लुट्)	ओलखावे (अवलक्ष्)

रिगत (निर्गा)	डावली (द्रावीयस=डावीया=
शके (शक्)	डावा नामधातु)
पारित्यावे (परीक्ष्)	पीकले (पच्)
जुतलेयों (युज्)	जोडले (युज्)
प्रतिभासे (प्रतिभास्)	वीटे (विट्)
आप्तवे (आप्ठु)	आंवगणें (वग् गतौ)
पेलुनि (प्रेर)	अनुमानिति (अनुमन्)
गाजति (गज्)	आरुढति (आरुह्)

वरीलं दोन्ही यादीवरून दिसतं कीं शानेश्वरीतील बहुतेक सर्व धातु संस्कृतांतून साक्षात् किंवा महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत. अठरा हि अभ्यासांत हाच प्रकार आहे.

अष्टमान्हिक समाप्त

नवमान्हिक

७१ तद्धितप्रक्रिया

संस्कृतांतील सर्व तद्धित प्रत्यय स्वता किंवा महाराष्ट्रीद्वारा अथवा अपभ्रंशद्वारा प्रतिनिधिरूपानें शानेश्वरीत येतात. त्याचा सामान्यानें विचार आदेशप्रक्रियेंत करणार आहे. येथं पांच चार प्रत्ययांचाच तेवढा निर्देश करतो.

(लप्) ल्य=च्य=च

हा प्रत्यय संस्कृतांत अमा, इह, क, तसिल्-प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययांपुढे होतो. तसिल्प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्यये पचम्यर्थी व सप्तम्यर्थी आहेत, तेव्हां मराठीत, शब्दांच्या पचमीला व सप्तमीला हा प्रत्यय लागून, शिवाय अनुकरणानें प्रथमेला व पथीला लागतो.

संस्कृत	मराठी
इदृत्य	ईच
तत्रत्य	तेथच
अत्रत्य	एथच

ततस्त्य		तेथूनच
यतस्त्य		जेथूनच
यनस्त्य		जेथच
कुञ्जस्त्य		कोठच
नित्य	निच	नीच इ. इ. इ.

मराठीत प्रथमा, पंचमी, पष्ठी व सप्तमी ह्यांच्या रूपाने हा प्रत्यय येणेंप्रमाणे लागतोः—

प्रथमाः—घर—घरच, गावच, रामच, नदीच, रमाच, सुंदरच

पंचमीः—घराहूनच, गांवाहूनच, नदीहूनच, सुदराहूनच

पष्ठीः— घराच, गांवाच, रामाच, नदीच, रमेच, सुदराच

सप्तमीः—घरिच, रामिच, नदीच, रमिच, सुदरिच

नामाच्या व अर्थातु विशेषणांच्या प्रथमा, पंचमी, पष्ठी व सप्तमी प्रमाणे च क्रियाविशेषणांच्या हि सप्तमीखेरीज विभक्ती ह्या त्य=च प्रत्ययामार्गे होतातः—

प्रथमा (कल्पित) तेथच

पंचमी तेथूनच

सप्तमी तेथिच.

हा त्यज च प्रत्यय सर्व नामाना लागतो. पैकी वर्तमान व भूत व भविष्य व्ययी कृदन्ताना येणेंप्रमाणे लागतो.

व. कृ. करता—करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)

करती—करितियेच (चा, ची, चें), करतीच (व. म.)

करतें—करतेयाच (चा, ची, चे), करत्याच (व. म.)

भू. कृ. केल —केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)

केली —केलियेच (चा, ची, चें), केलीच (व. म.)

केले —केलेयाच (चा, ची, चे), केल्याच (व. म.)

भ. कृ. कराव—करावेयाच (चा, ची, चें) करावयाच (व. म.)

करावी—करावियेच (चा, ची, चे), करावियेच (व. म.)

करावे —करावेयाच (चा, ची, चे), करावयाच (व. म.)

भ. कृ. करण -करणेयाचे (चा, ची, चें), करण्याच (व. म.)

ह्या चान्त नामांना व विशेषणांना सर्व विभक्तिप्रत्यय लागतात.

करतेयाचेन, करतेयाचेया; करतेयाचिया, करतेयाचिये
करतियेचेन, करतियेचेया; करतियेचिया, करतियेचिये

इ. इ. इ.

त्व=त्तण=प्पण=पण

वैदिक त्वन=संस्कृत त्व=महाराष्ट्री त्तण=अपभ्रंश प्पण=मराठी पण

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
दलपतित्व	दलवइत्तण	दलवइप्पण	दलवैपण
छादश्यं	छरित्तण	छरित्पण	छरिसेपण
कोमलत्व	कौयलत्तण	कौयलप्पण	कोवलेपण
दासीत्व	दासित्तण	दासिप्पण	दासीपण
मदीयत्व	मज्झत्तण	मज्झप्पण	माझेपण

मराठीत पण प्रत्ययाच्या मागे कित्येक पुलिगी शब्दांना एकारादेश
निकल्पाने होतो व नपुंसकलिंगी शब्दांना प्राचुर्याने होतो.

आत्मन् ह्या शब्दाचे भाववाचक आपणपे होत.

आत्मन् + आत्मन् = आत्मात्मन् = (भाव.) आत्मात्म्य

संस्कृत त्म्य = महाराष्ट्री प्य; तसें माहात्म्य = माहाप्यं (महाराष्ट्री)

तसें आत्मात्म्यं = आप्पणाप्य (महाराष्ट्री) = आपणापे =
आपणपे (मराठी)

वाद्वत्त्यं (वृद्धात्म्य) = वृद्धाप्य (महाराष्ट्री) = वृद्धाप्य (मराठी)

पण ह्या प्रत्ययाला पुलिगी आ प्रत्यय लागून पणा होतो:—

दलवपणा, माझेपणा इ. इ.

पण हा प्रत्यय जनेश्वरीत तत्ता, भाव ह्या अर्थां नामाप्रमाणें योजिले-
ला आढळतो.

(तल्) ता = इ = ऐ

बहुचके, सदये, चक्रनये, निश्चिते, चायटे, एकवके, मादके, यगैरे
भाववाचक नामे शर्नेश्वरीत संपडतात.

ग्राहकता=ग्राहकई (आ च्या वद्दल मराठींत खीलिंगी ई प्रत्यय नियत आहे) = ग्राहकै = गिन्हाइकी

संस्कृतात (तल्) ता प्रत्यय भाव, धर्म किंवा समुदाय दाखवितो.

चक्रवर्त्त, चक्रवर्त्ती क्षणजे चक्रवर्त्तिपण, चक्रवर्त्तिता.

गुरुता = गुरुवती ह्या भाववाचक शब्दात ता वद्दल ईकारान्त ती ज्ञानेश्वरींत आहे. ह्या ती ची ई मराठींत झाली.

ग्राहकता = ग्राहकती = ग्राहकई = ग्राहकै = गिन्हाइकी.

पीनता ह्या शब्दाचें पीणवा असें महाराष्ट्रींत रूप होतें, परंतु त्याच स्वीकार मराठीनें केलेला दिसत नाहीं.

गरिवें, लघिवें, हावें, मैत्र, बैराग, धीर, वीर, साहाज, कोंवलिकें यैरे भाववाचक शब्दाचा विचार आदेशप्रक्रियेंत येईल.

स्वार्थे ल

मनुवर्थक (लच्) ल प्रत्यय (पेन=पेनल) संस्कृतात आहे. तो महाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थक झाला आहे. स्वार्थक क्षणजे मूळ अर्थांत फेर न करणारा. जसे:—

(संस्कृत) अंध=(महाराष्ट्री)अधल=(मराठी)अधल (ला-ली-लें)

,, एक=(अपभ्रंश)एकल= ,, एकल (ला-ली-लें).

ह्या ल प्रत्ययाची व्याप्ति मराठींत इतकी विलक्षण आहे कीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या पासून भिन्नत्वेकरून ओळखण्यास मराठीची ही एकच एक नियत राहण आहे. हा प्रत्यय मराठींत व ज्ञानेश्वरींत (१) क्रियापदें, (२) कृदन्तें, (३) नामें, (४) सर्वनामें, (५) विशेषणें, (६) क्रियाविशेषणें व (७) निपात, ह्या सान्धाना लागतो. क्षणजे मराठींतील शब्दोदघोच्या सर्व शाखा ह्या प्रत्ययानें व्यापिल्या आहेत. संस्कृतात व महाराष्ट्रींत हा प्रत्यय नामाना व विशेषणाना तेवढा लागे. मराठीनें संस्कृतापासून व महाराष्ट्रीपासून हा धर्म घेऊन, शिवाय इतर अवशिष्ट शब्दवर्गाना हा धर्म लावण्याची लक्ष्मण शानेश्वराच्या पूर्वीं तीनशें वर्षांपासून नवीन स्वतः निर्माण केली आहे.

(१) क्रियापदाना ल प्रत्यय

भविष्यति लट् च्या व लङ् च्या सर्व रूपाना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ५२ व्या कलमात दाखविलें आहे.

(२) कृदन्ताना ल प्रत्यय

कर्मणि क्त व कर्त्तरि क्यतु ह्या दोन्ही कृदन्ताना ल प्रत्यय कसा लागतो ते ६० व ६१ ह्या दोन कलमात दाखविले आहे हा ल प्रत्यय शक ९०५ तील चामुडरायाच्या शिलालेखात ह्यणजे शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत असलेल्या हेमचंद्राच्या पूर्वी विद्यमान होता. हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचे (प्राकृताचा तर उल्लेख करावयालाच नको) व्याकरण देतो तो अपभ्रंश निदान महाराष्ट्रात तरी त्याच्या कार्या विद्यमान नव्हता, हे सिद्ध करण्यास एवढी एकच बाब पुरे आहे. कृदन्ताना ल प्रत्यय लागल्याचे हेमचंद्र एक दि सूत्र देत नाही. याकी त्याच्या पूर्वीपासून तो मराठीत होता, हे शक ९०५ तील शिलालेखावरून स्पष्ट आहे.

(३) नामाना ल प्रत्यय

विष्णु=विष्टु=विष्टुल=विष्टल	काकु=काउ=काउला
कृष्ण=कृन्ह=कान्हुल	राना=राउ=राउल
गोविंद=गोदु=गोंदुल	पादुका=पाउ=पाउल
दादु=दादुल	छाया=छाअ=छावली
बाबु=बाबुल	

(४) विशेषणाना ल प्रत्यय

चाग=चागल (ला-ली-ले)	
पीत=पीअ=पिवल	” ” ”
श्याम=साअ=सावल	” ” ”

इ. इ. इ.

(५) क्रियाविशेषणाना ल प्रत्यय

जेव्हा + ल=जेव्हल=जेव्हलि (सतमी)	
तेव्हा + ल=तेव्हल=तेव्हलि	”
वेव्हा + ल=वेव्हल=वेव्हलि	”
एव्हा + ल=एव्हल=एव्हलि	”

(६) सर्वनामांता ल प्रत्ययः

इव+ल=इवल, तिवल, जिवल, किवल.

(७) निपात

अम् (थोडेंसं) +ल=अमळ (अमळ इकडे ये)

द्राक्+डाक्=दाक्+ल=दाकळ (घाईने)

सद्रागागतः = तो दांकळ आला.

अन=ल=एथल

तत्र=ल=तेथल

मतुवर्थक (इलच्) इल प्रत्यय

संस्कृत इल=महाराष्ट्री इल=मराठी इल

संस्कृत	{ अर्धमागधी महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रथम	पदमिल्ल	पहिल	पहिल (ला-ली-लें)
उपरि	उवरिल्ल	—	वरिल " " "
पुरस्	पुरिल्ल	—	पुढिल, पुढेल " " "
पूर्व	—	—	पुर्विल " " "
दक्षिण	दक्षिणिल्ल	—	दक्षिणिल " " "
बाहिस्	बाहिरिल्ल	—	बाहिरिल " " "
आदि	आदिल्ल	—	आदिल
मध्य	मज्जिल्ल	—	माझिल

वरिल, पुढिल, बाहिरिल वगैरे ज्ञानेश्वरकालीन शब्द वर्तमान मराठींत वरल, पुढल, बाहेरल असे उच्चारतात. त्यामुळे वर्तमान मराठींत नुसता ल प्रत्यय लागलासं दिसतें. परंतु हा ल ज्ञानेश्वरकालीन इल प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे.

आल, आळ, वगैरे प्रत्ययांचा विचार आदेशप्रक्रियेत होईल,

(मनुष्य) मत्, वत्

हे प्रत्यय महाराष्ट्रीत व ज्ञानेश्वरीत वन्त व मन्त होतात व अकारान्त पुलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी शब्दाप्रमाणे व आकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाप्रमाणे चालतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भक्तिमत्	भक्तिवन्त	भक्तिवन्त किंवा मन्त
धनवत्	धनमन्त	धनवन्त
इनुमत्	हणुमन्त	हणमन्त
गुणवत्	गुणमन्त	गुणवन्त

(प्राकृत) इम=इवँ

घोटिव, गाळीवँ, भरिव वगैरे तद्धितांचा विचार आदेशप्रक्रियेत करणे प्रशस्त आहे.

(तसि) तः =ता-ताँ

अतः	= आताँ
उभयतः	= उभयताँ-ता
स्वभावतः	= स्वभावता-ताँ
स्वतः	= स्वता-ताँ

इल = एल

वर्तमान मराठीत एल प्रत्यय निष्ठाप्रत्ययान्त भूतकृदन्तांना लागतो.

गेल + एल = गेलेल (ला-ली-लें)

मेल + एल = मेलेल इ. इ. इ.

झणितल, झणिमल, झणियल, झणाल, झतल, झंटल, ह्या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ज्ञानेश्वरी मराठी, एकनाथी मराठी व वर्तमान मराठी ह्याचें प्रतिविव दिखतें.

७२ कृत्प्रत्यय

आ-ई-इर

हे कृत्प्रत्यय घातूंना लागून मराठीत नामें होतात:—

लपो, यपी, सांही, विखुरी, पाडी, तोडी, मोडी.

यावा, जावा, निगा, चावा, लाजिर, हसिर, नाचिर इ. इ. इ.

याकीं जे अनेक कृत्प्रत्यय शानेश्वरीत आढळतात त्यांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत करणें सोईचें आहे.

७३ निपातेतिहास

जे शब्द पदार्थवाची नव्हेत ते निपात अथवा अव्यय. ते दोन प्रकारचे:— विकृत आणि अविकृत. ज्यांना विभक्तिकार्य होतें ते विकृत; होत नाहीं ते अविकृत. संस्कृतांतून जेथेचे तेथे जे आले ते तत्सम; अपभ्रंश होऊन आले ते तद्भव. कित्येक निपात क्रियेचीं विशेषणें असतात, कित्येक शब्दांचा किंवा वाक्यांचा अन्यय करतात. कित्येक उद्गारवाचक असतात; व कित्येक केवळ पादपूरक असतात. हे प्रकार अशास्त्रतेस्तव संस्कृत व्याकरणांत नाहींत. येथें लौकिकार्याने दिले आहेत.

पादपूरक निपात

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	शानेश्वरी	वर्तमान मराठी
(१) चित्	चिभ	—	चि, ची	च
(२) अपि	भि	—	दि, हि, ही, हौ	हि
(३) त्वे	प्पद्	—	वै	वै, पौ
(४) किं	—	—	कौ	कां
(५) उ	—	उ	उ (घेऊन)	
(६) इ	—	इ	इ (घेऊनि)	इ
(७) — इयां(मागधी)	—	इयां	इयां	इयां
(८) किल	किर	—	किर, कीर, कीर, कौ	की (आलों की) कौ
(९) किन्तु	किणो	—	—	किनी, कनी
(१०) इन्त	—	—	इान	आन्, आणि, न्, नी तो आन् तसा मोलेल! ब्राह्मण नि दारू पीईल! अशा प्रकारची व्यवस्था आणि सरकारानें केली!

(११) तावत्	— तवँ	तवँ	तवँ, तो, तर (तअ बदल)
(१२) तर्हि	— —	—	तर

उद्गारवाची

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ जय	—	—	जय
२ आर्य	अज	—	जी
३ ॐ	—	—	ॐ
४ नमो	णमु	—	नमो
५ अग	—	—	अगा, आगा, हांगा, गा
६ हंहो	—	—	होंहो
७ हे	—	—	हे
८ अहो	—	—	अहो, आहो
९ रे	—	—	रे
१० अरे	—	—	अरे, अररे
११ ए	—	—	ए
१२ अये	—	अइ	अयि (संभावनायां)
१३ रै	—	—	रया
१४ वत	—	—	वा, पाँ
१५ ओ	—	—	ओ, वो
१६ अवे	—	—	अवो
१७ धिक्	—	—	धिक् ग्, धिगि (इ पादपूरक)
१८ हंहो जय	—	—	हों जी
१९ ओ कि	—	—	हो कों
२० वत्तर्	वप्पु	—	वापु
२१ वप्त्री	वप्पी	—	बाई
२२ हा धिग् हा धिक् च मागिनेय=हध्धी हध्धी च बाहिणेअ=हात् तिच्या बहिन!			

२३ हा धिग् हा धिक् च—	हद्धि	हात् विन्या
२४ न्हीञ्ठ (लजायां) —	—	इद्दू
२५ हालिक —	—	हल्या
२६ गर्दम —	—	गाढवा
२७ —	धू	धूत्
२८ —	हु	हुँ
२९ —	आम	यावँ, यँव (निमन्त्रणे, आश्चर्ये.)
३० —	त	त (वाक्योपन्मासे)
३१ —	नु	न् (काम करतो न्)
३२ —	ऊ	ऊँ: (गर्हाया)
३३ —	बले	व्दले, भले (निर्धारणे)
३४ —	मामि	माइ, मामि (आमन्त्रणे)
३५ —	मणे	मणे, क्षणे (विमर्शे)
३६ —	जेण तेण	जेत्ते, जेहेत्ते (लक्षणे)
३७ —	जणु	जणु (इवार्ये)
३८ अह	—	अहा
		कटा
		ओरटें
		आया

उभयान्वयी

कित्येक अन्ययी निपात शब्दाशब्दाचा अन्वय करितात; कित्येक शब्दाचा व क्रियापदाचा अन्वय करितात; कित्येक गौण व मुख्य वाक्याचा अन्वय करितात आणि कित्येक स्वतंत्र वाक्याचा अन्वय करितात.

सत्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ इदानीं	इदाणि (सौरसेनी दाणिं इद ची उत्तमी)	दाणिं	दाणि—णिं—णीं—णों

२	—	—	इथि	इथे
३	—	—	जिथि	जिथे
४	—	—	तिथि	तिथे
५	—	—	कुप्र	कुठे
६	—	—	एत्थ	एथि, एय, एथे, येथे, येय
७	—	—	तेत्थ	तेथि, तेथ, तेथे
८	—	—	जेत्थ	जेथ, जेथे, जेथि
९	—	—	कोप्र	कोठे
१०	अत्र	अत्थ	—	अथे, हथे
११	तत्र	तत्थ	—	तत्थ, तथे
१२	यत्र	जत्थ	—	जत्थ, जथे
१३	*कत्र	कत्थ	—	कठे
१४	कुत्र	कुत्थ	—	कुथे
१५	अतः	अता	—	आतो
१६	एवमपि	—	एवँइ-हि	एवि, येवि
१७	कथमपि	—	केवँइ	केवि
१८	तथापि	—	तेवँइ	तेवि
१९	यथापि	—	जेवँइ	जेवि
२०	इतरथापि	—	एरवँइ	एरवि-एन्हवि-यन्हवि येन्हवि
२१	यावत्	—	यावँ	जवँ, (जो)
२२	तावत्	—	तावँ	तवँ, (तो)
२३	इथत्	—	इवँ	इइवँ
२४	एतावत्	—	—	एवँ

२५ कियत्	—	—	*केयँ
२६ इयत् वार	*एद्दहवा	—	एधवॉ
२७ कियत् वारं	*केद्दहवा	—	केधवॉ
२८ यावत् वार	*जेद्दहवा	—	जेधवॉ
२९ तावत् वारं	*तेद्दहवा	—	तेधवॉ

३० एधवॉ = एहवॉ = एव्हॉ

३१ तेधवॉ = तेहवॉ = तेव्हॉ

३२ जेधवॉ = जेहवॉ = जेव्हॉ

३३ केधवॉ = केहवॉ = केव्हॉ

३४ एव्ह + ल = एव्हल = एव्हलि (सप्तमी)

३५ तेव्ह + ल = तेव्हल = तेव्हलि ,,

३६ जेव्ह + ल = जेव्हल = जेव्हलि ,,

३७ केव्ह + ल = केव्हल = केव्हलि ,,

३८ कैसँ, कैसेनि, कैसॉ, काइसेनि, काइसॉ, काइसँ
(कासया, कास्या, काशा)

३९ जैसँ, जैसेनि, जैसॉ

४० तैसँ, तैसेनि, तैसॉ

४१ ऐसँ, ऐसेनि, ऐसॉ

४२ जै (ज ची सप्तमी)

४३ तै (त ची सप्तमी)

४४ कै (क ची सप्तमी)

४५ नकै, नकहि (क ची सप्तमी)

४६ काहि-हि-ही-हॉ (काह ची सप्तमी)

४७ काइ-ई-य-यी-ये-ई-ई-ई

४८ कौ (कै=काइ=कौय=कौम=कौ)

- ४९ तेथीनि, तेथुनि, तेथीनियों, तेथूनियों, तेथुनु
 ५० जेथीनि इ. इ.
 ५१ कोठीनि इ. इ.
 ५२ येथेनि, एथीनि इ. इ. इ.
 ५३ (यहि) जहि, जही, जहै (यहि अपि), जरि, जर
 ५४ (तहि) तहि, तही, तहै (तहि अपि), तरि, तर
 ५५ (एतहि) एरि, एही इ. इ.
 ५६ यन्हवि तन्हि
 ५७ ना (न)
 ५८ ना तरि, नातन्हि
 ५९ ना यन्हवि तन्हि
 ६० जवें जवें-तवें तवें

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
६१ न, नह	—	—	न, ना
६२ तुक	—	—	नको
६३ नाम	नावें	—	नाँ (येतोस नाँ?)
६४ नह-नह	—	—	ना-ना
६५ नान्यथा	—	न अण्णह	नाना (तसे च)
६६ अपि	भि	—	हि-ही-हि-ही-ई ई
६७ कि(वा)	—	—	कि, की (अथवा) काँ (किंभा= क्यों=का)
६८ पुनः	—	पुण	पुणु, पण
६९ यत्	ज	ज	जे, जे

७० माइ (निषेध)	—	—	मा, (मंग अशिष्ट) मग (विधि) तो आला; मग, मी गेलो= तो आला; नाही, मी गेलो= तो आला; नंतर, मी गेलो, नंतर, नंतरि
७१ अनंतर	—	—	अनळ (अम+ल) (वर्तमान)
७२ अम्	—	—	सई-सई
७३ सपदि	सअई	—	माझि-जि (सप्तमी)
७४ मध्य	मज्झ	—	माझारि-रि
७५ मध्ययुद्धे	मज्झअरभि	—	उपारि, वरि, घर, वरौनि, वरौनियॉ इ. इ.
७६ उपरि	वरि	—	सादाजें, साहाजें
७७ साहज्येन	—	—	नादि-दि-हो-ही, नदि
७८ नापि	—	—	बाहिर, बाहिरी, बाहिरौनि, बाहिरि-री
७९ बाहेस्	बाहिर	—	भितरा
८० अभ्यंतरा	भितरा	—	नाबें एक, नावेक
८१ नाम एक	—	—	एकोल, बेकोल
८२ एक वेळ	—	—	सईघ-सैघ
८३ सपदि ह	—	—	आदि-धि-दी
८४ आदौ	—	—	झडकारि, झाकारि
८५ झड	—	—	झणौनि, झणुनि, झणुनु इ.इ.
८६ झमणितना	—	—	परतु, परि (सप्तमी)
८७ परंतु	—	—	अझई, अझदी, आझई, आझें (अजल वर्तमान)
८८ अत्रापि	अज्झई	—	नकिरे, नाही किर, (अशिष्ट) नाही कों (शिष्ट)
८९ नाकिर	—	—	

९० सहसा	—	—	सहसा
९१ बलें	—	—	बलें
९२ दूरे	—	—	दूरिँ, दूरौनि-नियां
९३ पुस्त	पुढ	पुढ	पुढे, पुढाँ, पुढौनि, पुढाराँ, पुढौतें, पुडुतें, पुडुती(सतमी)
९४ मार्ग	मरग	—	मार्गें, मार्गाँ, मार्गौनि, मार्घाराँ माघुती-माघौती-तें-ता (विशेषण)
९५ अन्त	—	—	आँतु, आँतौनि, आँतौत (विशेषण)
९६ कदापि	कईभि	—	कधी
९७ —	—	बहिल	बहिलें-ला-ली
९८ सर्वदा	—	—	—
९९ सदा	—	—	—
१०० कि	—	कै	काय, काज
१०१ नैव	—	—	नव
१०२ सुधा(उगीच,=निष्कल) सधा(वैदिक)	—	—	सुदां (तो सुदां आला = तो विनाकारण आला = तो देखील नको असतां उगीच आला)
१०३ समम्	—	—	सवें, समें
१०४ साम्येन	—	—	सवियाँ, सावियाँ
१०५ एकसर	—	एकसरिअँ	एकसरें
१०६ नियमेन	—	जेम	नेहमी
१०७ तत्काल	* तत्काल	तालों	तात्काल
१०८ कल्य	कल	—	काल
१०९ अद्य	अजिज	—	आजि, (आज)

११० उदये	—	—	उदयो, (उद्या)
१११ पोरु	—	—	परवो
११२ तदितोरु	—	—	तेरवो
११३ इतोरु	—	—	एरवो
११४ पूर्वोरु	—	—	(पुरवो) परवो
११५ प्रमात	—	—	पहाट
११६ दिवा	दिअ	—	दिआ, दिहा
११७ द्विप्रहर	दुप्पहर	—	दुपार
११८ संभ्या	—	—	संझ-ज
११९ उपसि	—	—	ओपी-पी थी
औपसे			अवशी-सी
१२० अर्षाक, आरात्	—	—	अरौते
१२१ प्राक्, पारात्	—	—	परौते
१२२ सनात्	—	—	सने, सणी
१२३ सांप्रतं, सांप्रत्यं	—	—	साँपे, सापेचें
१२४ इतरवेलायां	—	—	एरवेळीं
१२५ अन्यत्	अण्णअ	—	आणि
१२६ भ्राम्यत्	—	—	भवत (ता, ती, तें)
१२७ मुत्तर	मोहर	—	मोहर, (मोन्ह)
१२८ संमुत्तर	—	—	संमोहर, सामोर
१२९ खात	खाअ	—	खाल (खाअन्ल)
			खालें, खालौनि, इ. इ.
१३० चारयित्वा	—	—	चारून-ति इ. इ.
१३१ वञ्चित्वा	—	—	वांचूनि इ. इ.
१३२ लगित्वा	—	—	लति, लगौनियाँ, इ. इ.
१३३ विना	—	—	विण, वोण, विना

१३४ प्रति	—	—	प्रति
१३५ अदित्वा	—	—	अडौनि इ. इ.
१३६ स्तव	तव	—	तव, स्तव
१३७ कारणेन	—	—	कारणें
१३८ कट्	—	—	कड, कडे, कडों, कडौनि
१३९ पार्थ	—	—	पासि-सिं, पासौनि, पासाव
१४० कृते	—	—	करितों
१४१ साधें(सत्रीम् चट्टिम् वैदिक)	—	—	साठि (स्य अर्थें पासून हा शब्द आला नाहीं)
१४२ यम	—	—	जवल-लिं (सप्तमी)
१४३ पयंत	—	—	येन्दि, येरि (सप्तमी)
१४४ भर	—	—	मर, भरि (सप्तमी)
१४५ हीन	—	—	हीन
१४६ क्षेम	खेवं	—	खेउ (देखत खेउ)

वाचौनि हे अव्यय वाक्याना हि जोडते; जंघ,
वारा आभाल चि पेडी ।

वांचौनि सूर्यांत न घडी ॥ १२२५ ॥

(अध्याय १८ वा)

तत्र हे शब्दयोगी अव्यय तवें, तव या क्रियाविशेषणाहून नि-
रालें आहे. होन्लं साठि हे अव्यय (त) स्याथें पासून व्युत्पा-
दितो. परंतु, तसा प्रकार नाहीं. कारण, तेया साठि या स्थलीं
तेया हे पष्ठीचें रूप असून शिवाय स्याथें ह्यातील स्य हि पष्ठीचा
प्रत्यय आहे. द्वाणजे पष्ठीच्या स्य ला आणिक एक स्य लागल्या-
सारता होतो. तस्य = तस्स=तहो=तेया अशी परंपरा आहे.

रामस्य = रामस्स=रामह=रामा

रामा + स्याथें = रसात्थे =साठि

असं होऊं लागेल.

सवय स्याथें पासून साठि निघालें नाहीं.

सध्रीं हें वेदांत व सार्धे हें संस्कृतांत अव्यय आहे. त्यापासून साठि निघालें असं मानणे च उचित आहे.

अव्ययांची परंपरा आदेशप्रक्रियेत येणार असल्यामुळे, महाराष्ट्रांतील व अपभ्रंशांतील रूपें येथें कर्चित् दिली आहेत.

अधि, पैकीं, वारि, वगैरे रूपें अध (अधस्), पैक (समुदाय), वार (घाय) वगैरे शब्दांच्या सप्तम्या असल्यामुळे येथें दिली नाहींत.

ज्ञाने नकारार्थी असतें तेव्हां तें सनात् न या दोन अव्ययांपासून निघालेलें असतें.

सनात् (निरंतर)

न सनात् किंवा सनात् न (निरंतर नाहीं, निश्चयानें नाहीं).

ज्ञाने ह्या अव्ययाचे अर्थ ज्ञानेश्वरीत दोन च आहेत:—निश्चयाने आहे किंवा निश्चयानें नाहीं, ह्या अर्था.

अधस् ह्या शब्दाचें महाराष्ट्रांत हेट्टु असे रूप होतें. त्यावरून मराठी हेट्ट.

अपभ्रंशांत करेवि असे भूतार्थी अव्ययी कृदन्त आहे, त्यापासून करवि—वि ह्या निपात ज्ञानेश्वरीत झाला आहे. तेया करवि=त्याच्या करून. र चा उ होऊन त्याच्या कडून.

चतुर्थीचा ते-तें प्रत्यय वस्तुतः निपात आहे व तो अर्थ ह्या रूपापासून निघाला आहे. य चा त मराठीत इतर स्थलीं हि झालेला आहे. उदाहरणार्थ,

करित+आमि=करितामि=करितावि.

होत्थ=होता.

चतुर्थीचा सि-सि प्रत्यय हि निपाताचा च शेप आहे. पासि=वासि=आसि-वि

मग आर्थ हा कल्पित शब्द हि कल्पावयाला नको.

वर्तमान मराठीतील चतुर्थीचा हा प्रत्यय लागीनि ह्या निपाताचा अवशेष धरल्यास, त्याचा हि निर्देश येथें करणें उचित आहे. हा ला प्रत्यय रामदास व शिवाजी ह्यांच्या नंतर मराठीत प्रचलित झाला, त्याच्यावर फारसी द्वितीयेचा व चतुर्थीचा प्रत्यय जो रा त्याचा अनुकरणात्मक संस्कार घडला, यांत संशय नाहीं.

७४ विशेषणविशेष्य

शानेश्वरींत बहुतेक सर्वे विशेषणं-विशेष्यनिम्न आहेत. सणजे विधे-
प्याचें जे लिंग, वचन व विभक्ति असेल तें च विशेषणाचें असतें. अविकृत
विशेषण क्वचित् आढळत. तेथे तें विशेष्यार्थी समस्त आहे, असें समजावे.
अविकृत विशेषणे प्रायः तरतम व क्वचित् तरतम असतात. तरतमभाव-
प्रत्यय शानेश्वरींत नाहींत. पंचमीनें व सप्तमीनें तरतम्य दाखविलें जातें.
संस्कृत तरतमभाववाचक विशेषणे मराठींत तट्टावानें येऊन सामान्य विशेष-
पणे झालीं आहेत. लघीयान्=लक्षान. नवतर=नवथर. पापिष्ठ=पापिट (ल).
तारतम्याभावाचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपावून घेतला आहे. संस्कृतांत हि
तरतमप्रत्ययावाचून नुसत्या पंचमीनें तरतमभाव दाखविल्याची उदाहरणे
आहेत.

७५ संधि

महाराष्ट्रीप्रमाणे च मराठींत अजन्त शब्द नाहींत. तेव्हां हल्संधि
मराठींत नाहींत. न्वतत्र शब्दांतील आग्रन्त्य स्वरांचे संधि महाराष्ट्री प्रमाणे
च मराठींत विकल्पाने होतात. ई (हि) ह्या अव्ययाचा मागील शब्दाच्या
अन्त्य स्वराची क्वचित् संधि होतो.

मलतें+ई=मलत्त

एयां कौरवां मलत्त जालें ॥ १८१ ॥ अध्याय २ रा ॥

समासांत अन्वसंधि विकल्पाने होतो.

- (१) उदोअस्तूचा किंवा उदयास्ताचा
- (२) देहअहतेचे किंवा देहाहतेचे
- (३) प्रियउपकार किंवा प्रियोपकार

- (५) दीनउदी किंवा दिनोदय
 (५) संसारअर्वा किंवा ससारट्वा
 (६) फलअभिलासी किंवा फलाभिलापी

ज्ञानेश्वरीत प्रातिपदिकाला किंवा पदाला विभक्तिप्रत्यय लागताना कोठे ज्यसधि होतात व कोठे होत नाहीत, त्यासप्रधानें साद्यन्त विचार आदेशप्रक्रियेनंतर करणें योग्य होईल.

७६ समास

घेदिककालापानून थायांचे बोलणें दोन प्रकारचें असलेलें आढळतें;
 (१) विभक्तीने विवृत शब्दाची योजना करून व (२) अविकृत शब्द जसेंचे तसे च ठेऊन, पैकीं दुसऱ्या बोलण्याला समासिक बोलणें म्हणतात. ह्या भाषेत एक अविकृत शब्द दुसऱ्या अविकृत शब्दाच्या पुढें किंवा मागे बोलून विभक्तीचा अध्याहार केलेला असतो. शेवटीं अस् किंवा नास् धातूचीं रूपें योजतात.

समस्त

व्यस्त

गृह द्वार प्रवेशः = गृहस्य द्वारे प्रवेशः अस्मि

वृत्त गृह द्वार प्रवेशः अयं = गृहस्य द्वारि प्रवेशः अनेन वृत्तः अस्ति

अर्वाचीन व नैय्यायिक संस्कृतात ह्या समस्त भाषेचा प्रचार प्रेति आढळतो.

व्यस्त बोलणें हि मूळचें समस्त च होतें.

गृह स्य द्वार् इ प्रवेश स् अन् एन वृ त स् अस् ति

जशा निरनिराळ्या शब्दांचा समास करून ही भाषा झाली आहे. तात्पर्य, मूळचें बोलणें समस्त म्हणजे अविकृत शब्दांनीं च आयें चालवीत, असें दिसतें. सशास्त्र विचार करणारे जे नैय्यायिक त्यानीं हा मूळचा प्रकार स्वीकारिलेला दिसतो.

मराठीत हि संस्कृतातल्या प्रमाणे अत्यल्प प्रमाणावर समस्त बोलणें आहे.

द्वंद्व= तनुमनजीवें रसतरसेळत } = पादतमोदता
 बहुव्रीही= दोवाडसिंग गाई वसवाउठता }
 तत्पुरुष= तलहात बोल बोल (बोलला) = वाचं वाचं
 फर्मधारय= गानडोला
 अव्ययीभाव= हातलग

इत्यादि बहुतेक सर्व प्रकारचे समास ज्ञानेश्वरीत आढळतात.

७७ उपसर्ग

तद्भव धातूना उपसर्ग लावण्याची चाल ज्ञानेश्वरी मराठीत नाही. गतिसंज्ञक अव्ययें मराठी स्वतंत्रपणें धातूना लावीत नाही. संस्कृत सगतिक धातू मराठीत तद्भावानें आले आहेत.

अनुभविजे (अनु)

साठणें (स)

पडिभासणें (प्रति)

उडणे (उत्)

निगे (निर्)

ओलवणें (अव) इ. इ.

७८ प्रयोग

संस्कृतांतल्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरीत कर्तरि, कर्मणि च भावे असे तीन प्रयोग आहेत. त्यांची उदाहरणे नवव्या अध्यायांतील देतो. कारकप्रक्रिया मध्यकालीन भ्रष्ट संस्कृतातील किंवा महाराष्ट्रीतील आहे असे समजावें.

(१) अवधान देइजे (कर्मणि विधिलिङ्) अवधान दीयेत ।

(२) प्रतिज्ञोत्तर आइकों (कर्तरि सकर्मक लट्) प्रतिज्ञोत्तर आवि-
कर्णयत ।

(३) न बोलें (कर्तरि अकर्मक लट्) न बव्हामि ।

- (४) मले सांखिनले (कर्तरि क्वति कृदन्त) मालाः संसिद्धवन्तः ।
 (५) माउली बालक रिझवी (णिचि कर्तरि) माता बालकं अर्जयति ।
 (६) पढियो हो (कर्तरि लोट्) प्रेम भवतु ।
 (७) (आहो) सलगी करित जाहों (कर्तरि लट् + वर्तमान सक
 मक कृदन्त) संलग्नतां कुर्वन्तः स्मः ।
 (८) सारस्वते पढों सिक्किजे (कर्मणि लट् + भविष्य कृदन्त)
 सारस्वतेन पठितुं शिष्यते ।
 (९) परिमले काइ तुंरुवावे (कर्मणि तव्यति भविष्य कृदन्त) किं
 परिमलेन तर्पितव्यं ।
 (१०) (मी) क्षणो (कर्तरि लट् अपभ्रंश ऊँ प्रत्यय) अहं भणामि ।
 (११) विचारिजे (भावे लोट्) विचार्यतां ।
 (१२) बोलु स्वीकराल (कर्तरि लट् सकर्मक) वचनं स्वीकरिष्यथ ।
 (१३) तुहों संतोपिजे (कर्तरि विधिलिट्) यूयं संतुष्येत ।
 (१४) तुहों धेतले आहा (कर्तरि क्वति + लट्) यूयं गृहीतवन्तः स्मः ।
 (१५) हें जाणावळें (णिचि क्त) इदं ज्ञापितं ।
 (१६) (मी) बोलिलां (कर्तरि क्वति उत्तमपुरुष एकवचन) अहं
 उक्तवान् ।
 (१७) चांदणें पिक्कविजत आदे (कर्मणि णिचि वर्तमान कृदन्त +
 लट् (आह)) चंद्रिमा पाच्यमाणः अस्ति ।
 (१८) पाणों धिजवावे न लगे (णिचि तव्यति + लट्) पानीयं अयो-
 त्तारयितव्यं न लगति ।
 (१९) (मी) लाजिलों (कर्तरि क्वति + अपभ्रंश ऊँ लट्)
 अहं लज्जितवान् ।
 (२०) शब्दब्रह्म निदिजे (कर्तरि विधिलिट्) ब्रह्म निद्रेत् ।
 (२१) शब्दु मायललेयां (मायलला ह्य आकारान्त शब्दाची
 यतमी) शब्दे मापिते ।

(२२) (मियां) पढियंतेयां होआवें (कर्मणि तव्यति. पढियंत+
यत् पढियंतेयां) मया प्रियवत् भवितव्यं ।

(२३) अर्थु वाट पाहे (पङ्-पह् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्) अर्थो
मार्गे पश्यति ।

*(२४) अभिप्रा० अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट्. अभि-
प्रायार्थे = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्रायं प्रतिवेति ।

(२५) आमुतें गोडां करावे (कर्मणि तव्यति, गोड+वत् गोडां)
युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्यं ।

(२६) वीज तुज सांघिजेळ (कर्मणि लङ्) वीजं ते संख्यापिप्यते ।

(२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लुङ्) पेटीका अभूत् ।

(२८) आर्डि दीसति (कर्मणि लट्) दर्याः दृश्यन्ते ।
भूतं गमति , भूतानि अधिगम्यन्ते

(२९) भूतजात मातें भावी (णिचि लट्. मातें चतुर्थीचा अर्थ
कर्म) भूतजातं मां भावयति ।

(३०) उपपत्ती तुज सांघितलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उप-
पत्तयः ते संख्यापिताः ।

(३१) कौभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः
नियतः संति ।

(३२) दूधातें विख क्षणति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्धं विपं
मन्यन्ते ।

(३३) मातें मानुष मानीति (, , ,) मां मानुषं
मानयति ।

(३४) यया अभिप्राया विसरसि (कर्तरि लट्) इमं अभिप्रायं
विस्मरसि ।

(३५) स्थूलदृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूल-
दृष्ट्या दृश्यते ।

- (३६) अमृतं अमरां नृविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।
- (३७) सिंहं कुशं घातलं (भावे भूत कृदन्त) सिंहेन कूपे इतं ।
- (३८) साउली न पातां (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।
- (३९) कोण्डीयेकु कांजी पिआला (कर्तरि क्तवत्) कोपि कांजि-
कां पीतवान् अस्ति ।
- (४०) धेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।
- (४१) इयं वायाणीं असतु (कर्तरि लोट् अकर्मक) इमानि
व्यर्थाणि संतु ।
- (४२) आपुलें उत्तनत्वं नाठवे (भावे लट्) आत्मीयं उत्तमत्वं
न आस्तूयते ।
- (४३) काइ पुरे हणवे (भावे लट्) अलं इति कथं भण्यते ।
- (४४) ऐलं एकत्वं मानवे विश्वं तेया (भावे लट्) तस्मै विश्वं ;
नान्यते ।
- (४५) कोणें कै उपासिलां मोहें (क्तवति कर्तरि+आह कर्तरि)
केन कदा अहं उपासितवान् नास्मि ।
- (४६) आकाशे वसावें, धायू नडावें, पावकें दाहावें, जलें वपावें=
आकाशेन वस्तव्यं, वायुना नास्तव्यं, पावकेन दग्धव्यं, जलेन
वर्षितव्यं ।
- (४७) जे आपण चि होत (कर्तरि लट्) ये स्वयं अभवन् ।
- (४८) मातें चि जेणं पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते
तत्पुण्यं ।
- (४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अहं न प्राप्ये ।
- (५०) जें आयिलेपण मिरवी (णिचि लट्) यत् संपन्नतां मंडयति ।
- (५१) जेणं पेटी तिखेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।
- (५२) तेणें मातें स्मरिलें (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृतं ।
- (५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्राप्तवन्तः ।

(२२) (मियां) पढियतेया होआवें (कर्मणि तव्यति. पढियत+
यत् पढियतेया) मया प्रियवत् भवितव्य ।

(२३) अर्थु वाट पाहे (पश्-पट् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्) अर्थो
मार्गे पश्यति ।

२ (२४) अभिप्रा० अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट्. अभि-
प्रायार्थे = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्राय प्रतिवेति ।

(२५) आमुतें गोडा करावें (कर्मणि तव्यति. गोड+वत् गोडां)
युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्य ।

(२६) बीज तुज साधिजैल (कर्मणि लट्) बीज ते सख्यापिष्यते ।

(२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लट्) पेटीका अभूत् ।

(२८) आटिं दीसति (कर्मणि लट्) दयः दृश्यन्ते ।

भूतं गमति ” भूतानि अधिगम्यन्ते

(२९) भूतजात मातं भावी (णिचि लट्. मातें चतुर्धाचा अर्थ
कर्म) भूतजात मा भावयति ।

(३०) उपपत्ती तुज साधितलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उप-
पत्तयः ते सख्यापिताः ।

(३१) कोंभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः
निर्यतः सति ।

(३२) दूधातें विरल क्षणाति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्ध विप
मन्यन्ते ।

(३३) मातें मानुष मानीति (” ” ”) मा मानुष
मानयति ।

(३४) यया अभिप्राया विस्मरसि (कर्तरि लट्) इम अभिप्रायं
विस्मरसि ।

(३५) स्थूलदृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूल-
दृष्ट्या दृश्यते ।

- (३६) अमृतं अमरां नृविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।
- (३७) सिहें कुहां घातलं (भावे भूत कृदन्त) सिहेन कूपे हतं ।
- (३८) साउली न पाता (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।
- (३९) कोण्हींयेकु काजी पिआला (कर्तारि क्तवत्) कोपि कांजि-
का पीतवान् अस्ति ।
- (४०) घेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।
- (४१) इये बायार्णी असतु (कर्तारि लोट् अकर्मक) इमानि
व्यर्थाणि सतु ।
- (४२) आपुलं उत्तमत्व नाठवे (भावे लट्) आत्मीय उत्तमत्वं
न आस्त्यते ।
- (४३) वाइ पुरे क्षणवे (भावे लट्) अल इति कथं भण्यते ।
- (४४) ऐसे एकरवें मानवे विश्व तेया (भावे लट्) तस्मै विश्व
मान्यते ।
- (४५) कोणें वें उपासिलां नोहें (क्तवति कर्तरि+आह कर्तारि)
केन वदा अह उपासितवान् नास्मि ।
- (४६) आकाशे वसावें, वायू नसावें, पावकें दाहावें, जलें चर्पावें=
आकाशेन वस्तव्य, वायुना नास्तव्य, पावकेन दग्धव्य, जलेन
वर्षितव्य ।
- (४७) जे आपण चि होत (कर्तारि लङ्) ये एव अभवन् ।
- (४८) मातं चि जेणे पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते
तत्पुण्य ।
- (४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अह न प्राप्ये ।
- (५०) जे आथिलेपण मिरयी (णिच् लट्) यत् सपन्नतां मडयति ।
- (५१) जेण पेटी निशेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।
- (५२) तेण मातं रमरिले (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृत ।
- (५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्राप्नवतः ।

(५४) जिहि मी ओलावा केला (कर्मणि क्त) वै रहं आश्रयः
(आर्द्रस्थान) कृतः ।

(५५) कोण कोणा पाहातसे जाणवे ना (भावे लट्) कः कं पश्यति
न शायते ।

(५६) पारि तेया हि हं खेल नेणवे चि (भावे लट्) परं तस्यापि
एतत् क्षेत्र न शायते । १३ । ६९

वर्तमान मराठी

	ज्ञानेश्वरी मराठी	वर्तमान मराठी
(सकर्मक कर्तारि)	रामु गाये मारितु	रामा गाय मारितो
(अकर्मक कर्तारि)	रामु गाईतें मारितु	रामा गाईस मारितो
(कर्मणि)	रामें गाये मारिली	रामानें गाय मारिली
(भावे)	रामें गाईते मारिले	रामाने गाईस मारिले

पतोजी मुलास मारितो व पतोजी मूल मारितो ह्या दोन वाक्यांत अर्थ-
भेद आहे. पहिल्यात मारितो क्षणजे जीव घेतो आणि दुसऱ्यात मारितो क्ष-
णजे छड्या, काठ्या, बुके, चपराका मारितो. रामा गाय मारितो क्षणजे
ठार करितो आणि रामा गाईस मारितो क्षणजे काठी, तरवार, इत्यादींनीं
प्रहार करितो. पहिले क्रियापद सकर्मक आहे व दुसरें अकर्मक आहे. रामानें
गाईस मारिली, हें वाक्य ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्ध आहे. श्रेष्ठ ग्रंथकारांच्या
प्रचारांत आल्यास शुद्ध मानून कसा तरी निर्वाह करावा लागेल. मराठींत
भावे क्रियापद चतुर्थीप्रत्ययान्त नामाच्या लिंगाप्रमाणे चालतें, असा नियम
करावा लागेल. हा सर्थ घोंटाळा दादोवानें केला आहे. त्याने छ, ला, तें हे चतु-
र्थांचे प्रत्यय द्वितीयेचे कल्पिले. तसे कल्पण्यास ऐतिहासिक आधार कांहीं
एक नाहीं.

संस्कृत

महा, मे पानीय रोचते

ज्ञानेश्वरी

मज, मातें पाणीं रुचे

वर्तमान मराठी

मातें, मला पाणीं रुचतें

येथे मातें, मला ह्या चतुर्थ्या आहेत. सि व तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरकाली होते. त्यांचा अर्थ कधीं कम असे, कधीं संप्रसारण असे. वर्तमान मराठीत हि तो च प्रकार आहे. स, ला, तें हे द्वितीयेचे प्रत्यय मानणें अनैतिहासिक आहे. दादोबांनीं आपलें व्याकरण इंग्रजी व्याकरणावरून रचिलें आहे. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या व्याकरणावरून च मराठी व्याकरण रचिलें पाहिजे. इंग्रजी डेली प्रेयर्स मधील प्रयोग सध्यांतील न्यासांना लावण्यासारखें च दादोबांचें कृत्य होतें. पाणिनी सारखा सूर्य सोडून, इंग्रजी कंदील घेतल्यामुळे दादोबा जागोजागी उपहसनीय झाला आहे.

होणें नाहीं (भवनीयं नास्ति) व होआवें नाहीं (भवितव्यं नास्ति) असे प्रयोग ज्ञानेश्वरीत येतात. येथें होणें व होआवें हीं भविष्य कृदन्त नामें आहेत. हीं एकारान्त नपुंसक शब्दांप्रमाणें चालतात. होणेया, होआवेया इ. इ. इ.

नवमान्हिक समाप्त

येणेंप्रमाणें (१) वर्णेंतिहास, (२) शब्दविभक्तिप्रत्ययेतिहास, (३) क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास व (४) निपातेतिहास, असे चार भाग येथपर्यंत संपले. त्यांत ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचा सांगाडा ज्या शिरांनीं व स्नायूंनीं व घमन्यांनीं व मांसपेशींनीं ताणून धरिला व आच्छादिला आहे, त्यांचा मागमूस व पूर्वस्वरूप अपभ्रंशांत, महाराष्ट्रीत व संस्कृतांत कसें होतें तें दाखविलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं ज्ञानेश्वरी मराठीपर्यंत सर्व बाबींची परंपरा अव्याहत लागली आहे. कित्येक वैदिक बाबी संस्कृतांत गळाल्या; कित्येक संस्कृत बाबी महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत नाहींच्या झाल्या व कित्येक महाराष्ट्री बाबी ज्ञानेश्वरी मराठीत हुत झाल्या. परंतु कोणत्या बाबी कोठें हुत झाल्या, हें आतां नवी कळलें. शंकेला जागा राहिली नाहीं. वर्ण, शब्द, धातू व निपात ह्यांतली अशी एक हि प्रधान बाब राहिली नाहीं कीं जिचे मूळ दाखविलें गेलें नाहीं. तसें च, हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो, त्याहून निराळ्या अपभ्रंशापासून मराठी निघाली, असें झणण्याकडे प्रवृत्ति होते. इतकें च नव्हे, तर मराठी ज्या अपभ्रंशापासून निघाली तो अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून पारसा भिन्न नसावा, असें हि झणणें प्रगस्त वाटतें. गोडबोले, 'होर्न', बीम्स वगैरे वैय्याकरणांनीं ज्या शेकडों बाबींची परंपरा दाखविली नव्हती किंवा चुकीची दाखविली होती, ती येथें पायागुद दाखविली आहे,